

1

число.

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ

„НОВЕ ЖИТТЯ“.

Видає: А. ОКПИШ, Львів, вул. Кадецька ч. 4.

1

число.

Евген Бородисевич.

В чотирикутнику смерти.

Причинки до трагедії УГА на Великій Україні.

— (Із воєнного записника 3-тньої бригади.) —

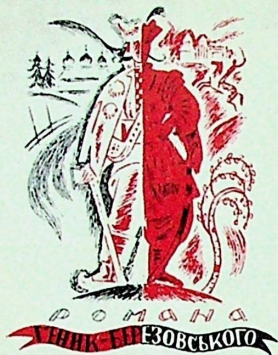

КИЇВ — ЛЬВІВ.

З ПЕЧАТНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

1924 р.

EX LIBRIS

М. 201
Л. 111

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ „НОВЕ ЖИТТЯ“.

1 число.

Видає: А. ОКПИШ, Львів, вул. Кадецька ч. 4.

Евген Бородисевич.

В чотирикутнику смерти.

Причинки до трагедії УГА на Великій Україні.

== (Із воєнного записника 3-тньої бригади.) ==

*Л. 201
Л. 111*

ЛЬВІВ, 1921.

З ПЕЧАТНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

Всі права застерігається.

„Merituri te salutant“.

ТІНЯМ ДОРОГИХ ДРУГІВ,
ЩО В ЧАСІ ПРОБУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ, ЛЯГЛИ ГОЛОВАМИ ВІД ПЯТНИСТОГО ТИФУ,
цей пам'ятник присвячує

Автор.

Пояснення скорочень :

УГА = Українська Галицька Армія.

II-ий УГК = другий Український Галицький Корпус.

НКУГА = Начальна Команда Української Галицької Армії.

УСС = Українські Січові Стрільці.

СС = Січові Стрільці (придніпрянські).

ЧУСС = Червоні Українські Січові Стрільці.

I/5 курінь = Перший курінь 5-го полку піхоти.

ЗОУНР = Західна Область Української Народньої Республіки.

п. п. = піший полк (полк піхоти).

З а в в а г а.

Поміщена на 1-шій сторінці пісня як мотто, це варіант пісні
УСС, що звучить :

Ой та зажурились Стрільці Січовії, —
Як Збруч річку проходили,
Хоч тільки народу впало за свободу —
Встоятись не було сил...

I.

Останні дні на галицькій Україні. Перехід через Збруч.

Ой і зажурились стрільці...
Як Збруч річку проходили,
Що стільки народу лягло за свободу,
Остоятись не було сили...

Це були часи по славній офензиві УГА під командою ген. Грекова, коли УГА під напором польської армії, з причини браку муніції, мусіла відступити за ріку Стрипу.

В перших днях липня 1919 р. перемінено дві робітничі сотні II-го УГА на дві саперські сотні: одну для 3-ої бригади, другу для 7-ої. По переведенню розділу технічного матеріялу, мали обі сотні сейчас відійти до своїх бригад. Мене призначено командантом саперської сотні 3-ої бригади.

Команда II-го УГА находилася тоді в Копичинцях, відки дня 7-го липня вийшли обі сотні до постів своїх бригад. Команда 3 ої бригади стояла постоем у с. Вербівці.

Моя саперська сотня складалася з людей по більшій часті нездібних до повнення полевої служби; були в ній люде, які ще при війську не служили, а правдивих саперів було мало. Саперських приборів було дуже обмаль, декілька сокир, пилок, джаганів, лопат і рискалів. Рівнож і однострій лишав багато до бажання, ба — було навіть кількох босих. Мужва походила головно з Бережанщини, Рогатинщини і Товмаччини. В тім-же дні стан сотні виносив 74 людей.

В день відходу сотні з Копичинець було дуже гарно: горячо, хоч троха і парно; заносилося на дощ.

Обі сотні вийшли одночасно. Дорога вела здовж ріки Серету, через поля, відтак лісами, де біля Майдану і Тудорова околиця прибрала мальовничий вигляд. Особливо

над самим Серетом, біля села Тудорова, околиця пишається своєю незвичайною різноманітністю і красою. Горбки покриті лісами, по долах повно садів, у стіп горбків витрискують жерела дуже здорової води, а спливаюча вода поміж кущами густої деревини творить малі водопади, перепливає відтак через два старі млини казочного вигляду. При тім всім тут дуже здоровий воздух і тому ця околиця вельми надається як місце на прогульки:

Село і серце одпочиє,
Село на нашій Україні —
Неначе писанка...

Тут відпочивала сотня в обідових годинах. Пополудні почав падати рісний дощ, який супровожав нас аж до Будзанова, куди прибули ми перед вечером. Саперська сотня 3-ої бригади тут закватувала, а сотня 7-ої бригади по короткім відпочинку пішла до Янова.

В Будзанові помішувалася полева лічниця, полевий суд, ліквідатура й обози 3-ої бригади. В будинку повітового суду урядувала стаційна команда.

Місто Будзанів представлялося тоді дуже нужденно. Хоча його положення дуже гарне, в ярі Серету, між високими і стрімкими берегами, в яких видно кам'яні поклади т. зв. „подільської плити“ з ділювальної епохи, а над лівим берегом підноситься добре ще захований замок, всеж таки середина міста брудна, много попалених домів з часів відступу російських військ 1917 р.

Другого дня відійшла саперська сотня до постою 3-ої бригади, до Вербівця.

Штаб бригади містився в місцевім парохіяльнім домі. Дотеперішний командант бригади полк. Арнольд Вольф відійшов до Копичинець на команданта II-го УГА, на місце новоіменованого Начальним Вождом УГА ген. Мирона Тарнавського. Команду провадив тимчасово аж до приходу нового команданта от. Омеляна Лисняка сот. Франц Запатович. На подвірю приходства стояло повно обозів, осідланих коней; все готове до відходу. З фронту час до часу приїздили вістові зі звідомленнями, або відвозили прикази. На фронті панував спокій, лиш час від часу гуркотіли гармати.

Тодішній харчовий стан бригади виносив кругло 4800 людей, не враховуючи сюди 1-го куріня 5-го полку, який недавно відійшов був на большевицький фронт під командою сот. Зенона Черевка.

3-тя бригада складалася тоді з 5 і 6-ого піхотних полків, які числили по три куріні, далше з 3-го гарматного полку, що складався з чотирьох батарей, кожня батарея по чотири гармати. Крім цього мала бригада свої підвідділи.

В той час занимали становища командантів при 3-ій бригаді слідуєчі старшини: Командантом бригади був от. Лисняк Омелян, шефом ген. штабу сот. Запутович Франц, начальник оперативного відділу сот. Вінтоник Осип, начальник канцелярії пор. Марак Богдан, муніційний, телефонічний і технічний референт пор. Горачек Антін, бригадійний лікар пор. Сенчина Володимир, бригадійний ветеринар чет. Соневицький Юліян, бригадійний духовник о. Галайчук Володимир, бригадійний інтендант пор. Електорович Володимир, харчовий старшина пор. Мурін Володимир, ліквідуючий хор. Яричевський Микола, командант булавної сотні пор. Щуровський Філярет, командант саперської сотні пор. інж. Бородієвич Евген, командант сотні кінноти хор. Хома Андрій, а полевої сторожі чет. Данилюк Дмитро, завідатель старшинської столової чет. Фалендиш Дмитро.

У фронтових формаціях були командантами: 5-го піхотного полку сот. Козак Северин, 6-го п. п. в заступстві раненого сот. Баковича Володимира сот. Загайкевич Богдан, а командантом 3-го гарматного полку був от. Шепарович Юліян.

Полки бригади стояли тоді на позиціях, на лінії Петликівці нові-Пилява-Янівка Доброполе-гора „Баба“ $\triangle$ 392, здовж мурованої дороги Хмелівка-Брикуля стара і нова. Батерії окопалися по більшій часті по селах блище Серету.

Полки не обсаджували тісно призначеного відтинка з причини браку сил до обсадження, а по друге, полки 3-ої бригади мусіли розтягнутися на відтинок, який занимали полки бригади УСС-ів і 1/5 курінь, які пішли на большевицький фронт. З цієї причини обмеженося виключно на обсадженню горбків, творячи т. зв. опірні точки, між якими безнастанно кружляли стежі. При цьому раз-у-раз висилано

в сторону ворога розвідчі стежі, що заходили аж за Стрипу. Ці стежі перевірили, що Поляки стягають на наш фронт великі сили (армію Галлера) і що дня 15-го липня мають зачати генеральну офензиву. Всі були свідомі, що з причини браку муніції УГА наступу не видержить, бо тоді у кожного стрільця було всего по 5 набоїв. Гарматніх набоїв було також мало. Тому почато робити приготування до переходу УГА за Збруч, а рівночасно роблено заходи, щоби це відбулося без перешкод зі сторони Поляків. Безвихідна ситуація поділала на нас пригноблюючо.

Саперську сотню, в день її приходу до бригади, переглянув сот. Вінтоник; її заквартировано в селі з цим, що вона мала відійти другого дня до Будзанова, щоби там зайнятися направою дороги, яка вела через ліс з Будзанова до Папірні. Вже сама направа дороги мала бути приготуванням до відвороту, бо команда II-го УГК дала наказ всім бригадам перевести свої тяжкі обози і военний матеріал за Серет, а всі дороги були в лихому стані.

В днях від 9-го до 14-го липня 1919 саперська сотня була безперервно зайнята направою згаданої дороги, що з причини довготривалої слоти була неможлива до переїзду. Тому її направа вимагала багато праці і труду. Однак вже дня 14-го липня перервано цю роботу, бо сотня, згідно з наказом II-го УГК, мала відійти до Тудорова, щоби в його околиці зайнятися направою мостів на Сереті. Сотню доповнено фаховими людьми і дано їй технічний матеріал. Ціле пополудне падав сильний дощ, а се утруднювало похід так, що що-йно вечером добилася сотня до Тудорова. Коли на другий день мала сотня відійти до праці, далися чути близькі стріли машинових крісів. В селі появилися малі відділи фронтових формацій, які сповістили, що Поляки сильно наступають і що вже зайняли близьку місцевість Косів і кожної хвили можуть дійти до Серету, бо ніхто не ставить їм опору. Яке-небудь отримання з бригадою було неможливе, тож щоби уникнути стрічі з ворогом (в сотні було всего 6 крісів), рішено відступити з сотнею з села. В часі відходу з Тудорова переїздили туди обози, які відступали в сторону Копичинець, куди пішла і саперська сотня. Перед с. Майданом мусіла вона скоро направити дорогу в лісі, на яким було повно глибоких ям

з густим болотом, що утруднювало переїзд обозам і гарматам. В часі цієї роботи, появили ся вже і піхотні відділи. Фронтіві частини відступали на схід.

Польський наступ був так сильний, що перед полуднем дійшли Поляки до Серету.

День був соняшний; повівав легенький вітер.

Саперська сотня прийшла околo 4-ої години попол. до Копичинець, відки, на приказ команди бригади, мала відійти до Чорнокінець великих. В тім часі увійшли до Чортова передні польські відділи і зайняли місто. Сотня переходила через Пробіжну, де селяне дуже злякалися відворотом УГА: тут і там долітали плачі і ридання...

Прийшов гарний вечір. День 15-го липня... На небо вплив новий місяць, з фронту доходили відгомони стрілянини, дорогами тягнулися обози.

Іронія!... Колись в цей день починалися вакації... І сьогодні... як і колись, був такий гарний, чудовий вечір, душа любиалась красою природи на рідній землі, думалося про відпочинок, колись... а сьогодні відворот... не прочуваючи навіть, що може це останній вечір на галицькій Україні...

Пізним вечером прибула сотня до Чорнокінець, де вже з'їхалося було багато обозів, які сюди переїзджали відтак цілу ніч. На всякий випадок саперська сотня стояла в поготовлю. Ніч пройшла спокійно.

Доперва ранком почали прибувати сюди куріні; прибула теж і команда бригади, а всі обози почали від'їзджати до поблизької Дубівки.

День 16-го липня 1919 це останній день побуту на галицькій Україні, погідний.

Біля 7-ої год. рано крісова і гарматня стрілянина змагалася що раз то більше. Польські стежі зі скорострілами на підводах під'їзджали що раз блище і в цей спосіб ширили заколот в наших відділах, що спричинило те, що тут і там почали наші відділи відступати. Відступали, як сказано, головно з браку набоїв.

Наша артилерія відстрілювалася. Однак о 2-ій год. попол. ситуація виявилася безвихідною, ще того дня рішено дати наказ всім сотням перейти Збруч.

Після наказу, полки 3-ої бригади мали податися трохи на полудне і що-йно в Підфиліпю перейти Збруч. Саперська сотня мала сейчас відійти до Підфиліпю і там приготувати все до спалення мосту по відході останнього відділу. Однак під селом Бурдяківці стрів мене от. Лисняк, який дав усний приказ відійти сотні до Збрижі, бо лиш тамтуди буде переходити бригада.

Дійсно, цілий УГК відступав за Збруч, не ставляючи ворогові найменшого опору. Була 3-тя год. попол. Пільними дорогами тягнулися обози, піхота, цивільні підводи з біженцями, полеві лічниці, все разом хвилево помішане.

Дорога з Бурдяковець до Збрижі вела здовж Збруча, відки розлягався вид далеко на захід і за ріку Збруч. Лани, засіяні доспілим збіжам, потяті пільними дорогами, а збіжа хвилювало під подувом вітру. Ген далеко на заході темніли села: там був уже ворог. Синіли горбки з лісами: там люба Галичина, рідні села, міста, рідня, знакомі, все найдороще... Праворуч дороги, вузька смужка землі, над Збручем, але ця ще наша, та за хвилю і з нею прийдеться розпрачатися. В долині пливе Збруч: це-ж наша сучасна Лета, яка нас відділить за хвилю від рідньої країни, де прожилося молоді, безжурні літа... Шумів він тихесенько, якусь пісоньку шепотів; тужну, сумну, жалібну... А в ньому купалося сонішне проміння, у воздуху співав журливо жайворонок. І тихо, тихо всюди, а на душу находив смуток, в ожиданні чогось страшного, небувалого... Часом перервала цю зловіщу тишину наша артилерія, наче слала своїй країні останній пращальний привіт. Часом затарахкотів віз, що сюди заблукався.

Тишина панувала над цим полем смерти, поритим наскрізь окопами та безчисленними гарматними ямами, де тут і там видніли могили з березовими хрестиками. Через поля тягнувся кільчастий дріт. Ці поля були місцем недавніх боїв з часів австрійсько-російської війни. Над самим Збручем мріли війною виснажені села... Хотілося не думати про се, що доводиться покидати галицьку Україну. Малося вражіння, що кожній корчик дерева, кожній колосочок збіжа... знакомий серцю. Та даремні були зусилля!... Побідила свідомість страшної епохальної хвилини. Відступати під напором ворога з рідних сторін, з рідних гнізд і оставити йому

все на поталу... Але по цім боці Збруча бачив я, як дорогами їхали галицькі обози.

Терен над Збручем піднімається що-раз-то вище на схід: це вже Велика Україна. Там видно групи дерев, села, за ними поле й поле, а даліше на схід, горбки над Смотричем... От тамтуди вела нас всіх дорога...

І прийдеться покинути рідну країну — в ім'я великої ідеї. Підемо всі знову у бій з новим ворогом України. Але чи вернемося знов побідниками у нашу Галичину, чи всі вернемося і коли це наступить?... Хто це знає?

І сльози тиснулися до очей, а думка проходила одна за другою, одна сумніша від другої...

Ми зблизилися до села Збрижі: село розложене по обох берегах Збруча. Дорогою, що вела з Чорнокінець, їхали довгі, наче вужі обози, ступали піхотні відділи, ішла кіннота з різних бригад: з горба поволі з'їзджали в долину ріки, де стояв новопобудований міст. Все посувалося з мовчанкою, якомусь урочисто; не чути було ні співів ні розмов, на лицах всіх малювався смуток, резигнація... Наче на якомусь похороні...

Один погляд на захід, останнє „пращай“, останнє зітхання і сотня сходить в долину, до моста. Ось Збруч: взенький він тут, не дуже глибокий, а яку велику роль відіграє він в нашій історії?...

На мості стоїть якийсь старшина і числить переходячих.

Біля моста попрощав я рідний беріг, сльози всім потекли з очей, дехто шепотів молитву... Справжня картина: „На ріках Вавилонських, там ми сиділи і плакали“... Деякі купалися в Збручі, мовляв, щоби гріхи пустити з водою ..

Всі ступали якомусь нерадо, несміло... наче прочували, що негаразд нас там жде...

Це була картина, яка ніколи в душі не затреться, картина знад Збруча, в дні 16-го липня 1919 року.

Артист-маляр мавби тут велике поле до попису і зробивби цим велику прислугу, колиби тоді був змалював кистю це горе, всі терпіння, тугу, жах, які малювалися на лицах перехідників, галицьких Українців, що мусіли відступати з рідних сторін.

О 4-й год. 20 минут перейшла саперська сотня міст, який був приготовлений до спалення. За сотнею їхала артилерія. Дорога вела під гору; у стіп її стояв штаб 3-ої бригади, відки вийшов наказ для сотні до дальшого відходу до села Літави. Ми йшли селом Збриж, вже по тому боці Збруча. Село порите окопами, доми побудовані з каміння, знищені гранатами. Гарна церква у візантійському стилі улягла частинному знищенню. В цьому селі стояли в 1917 р. полки був. австрійського XXV-го корпусу, а гучульська сотня „ц. і к. УСС“ при тодішнім наступі австрійських військ, дня 29-го липня 1917 р. перша зайняла це село. Вже тоді, себто перед двома роками дилася українська кров на цьому місці ... за Україну.

Селяне, при вході до села витали нас словами: „Австрійці йдуть“. А мені тоді дивно і смішно стало. Гарно ви-тають на порозі Великої України, думав я собі. Але впро-чім нема чому дивуватися, бо много з нас носило тоді ав-стрійські однострої і на голові такі-ж шапки. Проте треба було селянам, бодай прихапцем пояснити, що ми не Австрійці, а Українці, такі як і вони. Я переконався, що про наш при-хід ніхто селян не інформував. Тому вони, уважаючи нас за колишніх Австрійців, почали і до нас відноситися ворожо.

За селом широчезні дороги: відай бувше російське правительство не жалувало землі під дороги. Цими доро-гами їхали наші обози в кількох рядах, бо було куди обер-нутися.

Вже вечір заходив, сонце ховалося за виднокруг, ми всі були помучені безпереривними походами. Наші лица, счорнілі від жару сонця, присипалися порохом.

Полки 3-ої бригади разом з іншими полками II-го УГК мали вправді завдання здержувати Поляків над річкою Нечлава, на лінії Пробіжна-Чорнокінці великі-Слобідка-Да-видківці, щоби дати спромогу всім обозам переправитися за Збруч, а також, щоби без перешкод зі сторони ворога можна було всяке воєнне і державне майно, нагужене ще досі на залізницях, вигрузити і перевезти в безпечне місце. Однак полки не видержали сильного наступу і перейшовши Збруч, обсадили тогож дня вечером лівий беріг Збруча, себто колишні російські окопи.

Наглий відворот УГА з Галичини був причиною, що багато воєнного майна по залізничних стаціях треба було знищити, а що не знищено, те попало в руки ворога. Вину ту поносять також ті, котрі тими складами завідували, не подбавши заздалегідь про підводи.

Ми йшли без перерви серед піль, засіяних буйним збіжжям і пізнім вечером прибули до Літави. Тут застали ми повно обозів, кінноти, вишкіл УСС ів так, що тяжко було за квартири, хоч село величезне. Повечерявши, ночували ми таки на дворі, бо ніч була гарна, тепла й місячна. Цілу ніч переїздили селом обози, в селі був рух, все шукало за приміщенням та за своїми частинами. Селяне і в цьому селі, відносилися до нас як до „австрійців“, не хотіли нам нічого продати, а як продавали, то дуже дорого. Мене дивувало, що тутешні селяне не топили ні деревом ні соломною. Місто цього виробляли вони з товарячих відходів т. зв. „паляниці“, сушили їх на сонці, а відтак топили ними в печі.

Боева ситуація цього дня вечером була менше більше така: большевики були від нас недалеко (ними був зайнятий Городок) і грозили наступом. Таким чином частини II-го УГК опинилися між двома фронтами: на заході Поляки, а на сході большевики.

Ворожа постава тутешнього населення до нас як Українців, брак муніції, через що наш стрілець не був певний себе, брак одежі, білля, обуви, низький льон, за який годі було купити шматок хліба, бо тодішний льон стрільця вивозив 11 гривень на день, а при тім недостача харчів, брак відпочинку, як рівнож незнання нашого політичного положення, це все причинилося до цього, що наше стрілецтво стало пригноблене і невдоволене та упало зовсім на дусі. Кожний з них ставив собі питання: „Чого ми тут прийшли, чого нас сюди ведуть, куди ми йдемо, в якій цілі, чого взагалі йде УГА на Велику Україну, коли по тутешніх селах сидить повно молодих, боездатних молодців і ще з нас сміються, що ми воюємо?“ Крім цього большевицькі агітатори, що безкарно туди крутилися, робили своє і поширювали в наших рядах деморалізацію. Були навіть такі стрільці, які предкладали робити наступ на Поляків, бо мовляв, краще згинуть на своїй землі, як десь під чужим плотом, на

чужині. Це вказувало на велике привязання нашого стрільця до своєї батьківщини.

Ці браки причинилися до цього, що в рядах УГА за раз по її переході за Збруч почала ширитися дезерція, якій кінець положено тоді, коли всему стрілецьству зясовано сучасну нашу справу і положення.

Полки 3-ої бригади були цілий день 16-го липня на позиціях в огневій стрічі з польськими військами, які біля Гусятина перейшли були Збруч і готовилися до дальшого наступу на нас, щоби обезпечитися від наступаючих большевиків. Таке тоді було звідомлення. Річ однак малася так: на основі постанови Найвищої Ради мирової конференції, з дня 25-го червня 1919 р. дозволено польській армії продовжати свої воєнні операції до лінії Збруча. Це рішення мабуть тоді було відоме НКУГА і тому дня 17-го липня перед вечером, з огляду на грозячу небезпеку зі сторони большевиків, приказано полкам 3-ої бригади відступити знад Збруча і не вдаватися вже більше в бій з Поляками.

В ряди УГА кинено клич, виданий гол. от. Петлюрою: „Через Київ веде дорога на Львів“. Полки УГА в сполучі з придніпрянською армією мали сейчас вдарити на большевиків. Перший мав почати акцію II-ий УГК, а прочі два УГК мали перегрупуватися і відпочати, а відтак почати наступ.

І судилось УГА пробивати дорогу до золотоверхого Київа...

II.

Похід на большевиків, боротьба з армією Денікіна, перемир'я й договір.

Большевики не відпочивали. Їхні ватаги розбрилися вже були по поблизьких лісах в полосі між Жванчком і Збручем, при чім придніпрянські частини не держали одностайного фронту і серед переполоху відступали, що поміж населенням викликало великий неспокій. НКУГА дала наказ II-гому УГК негайно розвинутися до наступу і простежувати терен.

Штаб 3-ої бригади, разом зі своїми підвідділами ввечером 17-го липня опустил був Літаву і подався на Лянцкорунь, бо полки бригади, згідно з наказом, вже були опу-

стили Збруч і йшли походом на большевиків. Було вже пізно вночі: на дворі темно, відтак місячно. З Лянцкоруня видно було тріскаючі шрапнелі знад Смотрича. Дорогами їхали обози ріжних бригад і команд, тяжко було визнатися де чії обози, бо всі дороги були заповнені підводами, і трудно було їх виминути. Ішлося дуже поволи, бо й сотенній обоз їхав поволи. Вчасним ранком прибули ми до с. Жердя, де довше відпочали, відтак через Константинівку і Більші Вірмени прибули ми до села Гуменець.

Того дня мав я нагоду бачити, як їхали наші обози широкими дорогами в 4—5 рядів, так дуже збиті до купи і так довжезні, що мені прийшло питання, відки їх стільки набралось. На підводах повно всякого майна, їдуть на них і військові і цивільні. Тут везуть бочки з бензиною, там харчі, далше недужих стрільців, там знову їдуть здорові, за ними обоз якоїсь лічниці, сюди знов заблукала якась „фаркіха“ з невідомого куріня, за нею обоз якоїсь окружної команди, жандармерії і т. д. і т. д. — горох з капустою, все з собою помішане. Але на цьому ще не кінець. Іншими дорогами, які видно було на овиді, таке саме, як і тут. Тьма-тьмена обозів. А все їде, порушається. А скільки коней?... Наче сарана зійшла на Велику Україну. Де-ж набрати для них пашні?... Але попри військові підводи їдуть і цивільні, видиш на них наших галицьких „сватів“. Для військових коней пашня мусить найтися, але для цивільних?... А коні вже зголодніли, ледво тягнуть, тяжко віддихають. Бувало, підчас дороги, добре навантажена підвода пристане серед дороги, а за нею мусить приставати довгий ряд, що за нею тягнувся. Тоді вже було чути крики і накликування: „Вйо, поганяй“. Нераз лучилося й таке, що розсохле колесо котроїсь підводи, на якій їхали дримаючи стрільці, нагло розлетілося, стрільці попадали на землю й збудилися, але вже з гудзами на чолі. Оттоді було сміху...

Загально у всіх на припорошених і опалених лицах, видно було велику перевтому з причини недоспаних ночей, довгої подорожі і походів.

Знакомі, цивільні біженці держалися разом, але бувало під час відпочинку, коли стрінулися зі знакомими, які держалися иншого гуртка, тоді звиталися з усміхом і зі здивуванням, при чім кожний з них оправдував причину

своїєї утечі з Галичини: цей був комісарем міста, другий суддею і т. и. всі боялися Поляків... А при тім цивільні біженці впали на хитрий спосіб: вони все держалися обозів тих військових частин, при яких служили їх свояки або знакомі, бо мовляв, ти вже тут не згинеш.

Не видно було чомусь між біженцями тих, котрі торгували державним майном на користь власної кишені...

Так представлявся менше більше похід цього великанського обозу в перших днях по переході за Збруч, коли липнєве сонце немилосердно жарило, а їхати треба було без перерви. О розкладанню кухонь ніхто й не думав, бо нас всіх ждала далека дорога. Такі справи відкладано до вечера. Помучені коні, які крім цього тяла уперта муха, ставали з голоду, який треба було бодай в часті заспокоїти. Наші конюхи, користаючи з хвилих перестанків, кидалися лавою на панські лани, які засіяли селяне і почали з косами і серпами управляти жнива. „Зареквіровану“ так пашню, давали троха коням, а решту складали про „запас“ на фіру. Таке поведення було причиною частих непорозумінь між нашими конюхами і селянами і нераз мусіла наша Інтендантура покривати виражену шкоду, а то звичайно дуже дорого. Але й ціни інших середників поживи були дуже високі: коли прим. в Галичині платилося в той час за одно яйце 40 сотиків, а навіть менше, за цілий бохонець хліба 8 корон (гривень), тут одно яйце стояло 2 гривні, один російський фунт хліба 50 карбованців, чи там 100 гривень. Так дорого платилося тоді на Великій Україні, де було подостатком хліба, а ще нераз і тяжко було його купити. Не дивниця, що в перших днях після переходу за Збруч ми всі голодували, стрільці діставали малий льон, а старшинські побори були невистарчаючі. Також і провіантура не могла на час доставити харчів для своїх частин, бо її обози все були в поході, а до печення хліба треба мати готові печі. М'яса також не доставлявано і тому дозволено поодиноким відділам закупувати харчі для сотні із сотенної каси. Очевидно, що з пашнею були цілі історії. На ніч виганялося коні на поле пасти, а тимчасом конюхи, як не пускали коней в овес, то косили його і забирали з собою. Такі нічні виправи були для конюхів нераз менше приємні, бо „дядько“ що укритися в збіжу, як

не стріляв з кріса, то своїм „параграфом“ добре почастивав конюха. Відси йшли зажалення на стрільців до команди бригади, а Інтендантура мусіла знов покривати шкоду. Щоби таке дальше не повторювалося, видала команда бригади строгий наказ, заборонюючи такі „реквізиції“. Всякі шкоди мав покривати цей командант сотні з власної кишені, до якої даний стрілець належить.

До Гуменець прибула команда бригади зі своїми підвідділами дня 19-го липня під вечір. Тут були й інші частини, що направлялися у свій район. Полки бригади були в безпереривнім поході і дійшли були до Балина.

Нашим частинам доставлено муніцію від придніпряньського постачання, а харчі, які тоді доставлювано, це була головно кукурузяна мука. Цею мукою нас тоді годували, а от. Лисняк, видячи це, шуткував собі: „Як так буде дальше, то моя бригада геть згуцуліє“.

В Гуменцях пробули ми цілий 19-ий липня. Кватуривалося по більшій части під голим небом, бо погода була гарна, селяне відносилися тут до нас трохи прихильніше, тому що була нагода їм нашу справу представити, що ми такіж Українці, як і вони. Через це село переїзджали різні відділи, підлягаючі безпосередно НКУГА і команді етапу УГА, які відправлялися в сторону Камянця.

Почалася наша офензива на большевиків. Полки, простеживши терен аж до Дунаєвць, в сполуці з курінями 18-ої бригади, яка тактично тоді підлягала 3-ій бригаді, посувалися вперед що раз то дальше, не стрінувши ніде ворога. Показалося, що большевики дізналися, що матимуть до діла з добре зорганізованою армією і почали поспішно відступати.

Поволи ми звикали, що ми на Великій Україні, поволи привикали до тутешніх обставин, зживалися з тутешніми порядками і хоч не все було до смаку, треба було забути на якийсь час про Галичину, а перед очима мати дороговказ, на яким видніла напись: єдина, соборна Україна, від Кавказу аж до Сяну. — Тяжка трудна дорога ждала нас всіх, що мали дійти до цієї мети.

Ми йшли вперед. В неділю 20-го липня 1919 передполуднем, в часі великої спеки вирушив штаб 3-ої бригади зі своїми підвідділами з Гуменець на Шатаву. Околиця схо-

жа з галицьким Поділлям, денедє горбки з дуже прорідженими лісами, всі поля засіяні, нетільки селянські, але й панські. Під селом Залісці, куди ми йшли на постій, є довжезний ліс: його холод трохи нас відсвіжив. В Залісцях прийняли нас селяне дуже сердечно. З цього села багато служило в придніпрянській армії і тому тут національна свідомість була більша, чим деінде.

Нешасливий випадок трапився командантови бригади от. Лиснякави тогож дня. А це його персональний адютант, чет. Дольницький, через необережне обходження з бравнінгом, ранив от. Лисняка в коліно так нещасливо, що того самого дня мусів от. Лисняк відіхати до лічниці в Камянци, а команду бригади передав сот. Запутовичеви.

Того-ж дня вирушили ми дальше на північ до м. Балина, де стрінулися зі штабами корпусу СС. Пізно в ночі переходили ми через залізничий шлях, котрим їхав придніпрянський бронепоезд. Ночували в Смотричівці. Звідомлення з фронту були вдоволяючі. Ранком 22-го липня перенісся штаб бригади до м. Смотрич, де стояв і штаб 18-ої бригади, а саперська сотня осталася в Старій Гуті. Цілий день падав дощ. Дорога до Смотрича дуже кам'яниста, нерівна над рікою, перед містом стрімка. Місто наскрізь жидівське і брудне. На ріці гарно збудований міст, добре удержуваний. Кругом міста ліси, між якими вже наші куріні звели бої з большевиками, взяли кільканайцять большевиків в полон і прогнали їх з міста.

Полки наступали дальше, як день так ніч, ступаючи втікаючому ворогові на п'яти й загналися далеко за ним за Дунаївці.

І ця галицька армія гола, боса, обезсилена довгими воєнними трудами в Галичині, яку Поляки представили перед світом, як большевицькі, гайдамацькі, Бог зна, які банди, почала робити гарні поступи. В нас вступив дух надії на кращу будучність. Нам обіцяла Директорія У. Н. Р. все: однострій, білля, чоботи, поліпшення харчів, доставу набоїв, а коли переведеться тут між населенням мобілізацію й довший відпочинок.

Зі Смотрича пішов штаб 3-ої бригади дня 24-го липня до Дунаївець, де лише коротко задержався. В місті фабрика сукна. „Може нам колись щось відси прийде“ — говорили

стрільці?», повно склепів зрабованих большевиками. Сюди перенісся штаб II-го УГК, а штаб бригади пішов до Лісного Макарова, над рікою Ст. Ушиця. Перед вечером прибув до Макарова от. Горук Семен і обняв команду 3-ої бригади. В цьому селі селяне були для нас дуже ввічливі і гостинні. Ночували ми тут під строгим поготівлям, бо большевики були недалеко.

Дня 25-го липня вирушила саперська сотня з передньою сторожею з її 6-курія з Лісного Макарова в північному напрямку на Проскурів, бо туди большевики стягали більші сили. Через село Матіївці, Проскурівку, Гайдамаки, прибули ми до місточка Зінківці, над р. Ст. Ушиця. В Зінківцях стояв також штаб 7-ої і 21-ої бригади. Саперська сотня була тут занята направою моста.

Зінківці, це дуже характеристичне місточко. Складається з присілків; ось їх назви: Долина, Адамівка, Соколівка, Кривуля і жидівське середмістя. Тут був бровар, з якого за малою платою побирали стрільці пиво. Улиці місточка, одна над другою високо на кілька поверхів, рівнобіжні до ріки. В місті чотири церкви. Цивільні українські власти почали поволи зїжджатися.

До цього місточка стягнула команда бригади всі свої курії на короткий відпочинок, які від сторони ворога забезпечилися були полевыми сторожами. Осягнуто телефонічне połącення з Камянцем. На фронті тимчасом оперували полки 7-ої і 21-ої бригади, що посувалися на Проскурів-Деражню.

Околичне селянство сприяло нам, відносилося прихильно, бо виділо, що ми не рабували, заховувалися як здисциплінована армія, хоч були випадки, що непослушні конюхи, робили шкоди в пашні: без цього годі було обійтися.

В рядах стрілецтва почав ширитися поворотний тиф. Брак білля спричинив нечистоту й множення вош й, а крім цього не було дезінфекційних середників, щоби запобігти поширюванню тифу. З цієї причини полева лічниця нашлася в безрадному положенню: вона не могла заложити сталого приюту для хорих, бо бригада все була в походах і тому була змушена відставляти їх цивільними підводами до лічниць у Камянці.

Поворотний тиф об'являвся спершу високою горячою, яка колибалася між 39° до 40° Ц., великим болем голови і ломанням ніг та рук, що виснажувало дуже сили і тіло. По видужанню повторювалася ця недуга знову, нероз 5—6 разів. Смертельність була мала, о скільки недужий мав старанну опіку.

В неділю 27-го липня 1919 р. відправив в одній столі для саперської сотні полеву службу Божу пол. дух. о. Галайчук Володимир.

Цілий день був слітний, а вечером прийшов наказ на завтрашній день до дальшого відмаршу. Прийшли вісти, що большевики опускають Проскурів, хоч готуються на ставлення опору. Ранок 28-го липня хмарний. Розмочла глина на дорозі утруднювала наш похід. Ми вирушили обезпеченим походом через Баланівку, Борбухи і прибули на постій до Бондарівки. В полудне випогодилося, але було парно. В цьому селі, в себе на квартирі стрінув я 108-літнього старця зовсім при здоровому умі, ще при силах, який сам навіть потрапив собі зробити чоботи. З ним увійшов я в балачку. Він розказував мені про давні відносини на Україні, про панщину і т. и. Одним словом, цей старець зробив на нас дуже симпатичне вражіння. Літом мешкав в столі, а спав в домовині, яку сам собі спорядив, бо як казав, його смерть недалеко.

В цих околицях селяне почали жнива: багато кіп стояло зі збіжам, зерно дуже намолотне.

Тогож дня прийшла вістка про заняття Проскурова нашими частинами, а головно 4-ою бригадою, яка відзначилася в боях о це місто. По цій події ми вирушили дальше через Казимирівку, Баламутівку, Шумівці, а пізнім вечером прибули до Проскурова. Ворог подався в північний напрямок і задержався над рікою Бужок. Полки 3-ої бригади пішли на позицію, а штаб бригади остався в Проскурові. Дня 29-го липня прийшла сюди й команда II-го УГК і помістилася на Олександрівській вулиці. Сюди прибув тогож дня Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський і відбув нараду в команді корпусу і про все розвідувався. Настрій серед стрільцтва був чудовий. Тогож дня прийшов наказ на підвищення поборів як для стрільців, так і для старшин.

В Проскурові лишили більшовики на залізничній стації кілька паровозів, много залізничних возів, при тім багато муніції і всякого воєнного майна, якого не встигли з собою забрати. Тут узято також полонених.

В місті панувала велика дорожнеча. Населення по більшій часті жидівське, більше сприяло більшовикам, як нам.

Роблено старання, щоби відзискати залізничне отримання з Кам'янцем, а також щоби відбудувати спалений більшовиками міст на ріці Бузі, через який веде шлях на Старо-константинів.

Штаб 3-ої бригади перенісся того дня на постій до Давидковець: полки обсадили правий беріг Бужка і стояли в огневій стрічі з більшовиками.

Мужві поправлено харчі, але показався великий брак соли, яку тяжко було дістати. Рівнож на зарядження Диктатури ЗОУНР виплачено льон, числячи його від дня переходу УГА за Збруч.

Багато говорено про недалекий відпочинок. Його приспішення залежало очевидно від положення на фронті.

По селах нарікали селяне на більшовицьку владу, а передовсім на „комуну“ і на безоглядні більшовицькі реквізиції. Коли бувало дядькові згадати про „комуну“, сейчас його тіло здригалося, а очі заходили бішеною злістю.

Ми мали вісти, що на задах більшовиків оперують повстанці, які роблять їм великі шкоди, тому ми прочували, що більшовики мусять відступити. Цей обяв вказував на це, що тут не находять більшовики для себе ґрунту.

На північ від Проскурова йшли бої. Під Заруддям на залізничному шляху, що веде з Проскурова до Шепетівки, здобули оба полки з 4-ої бригади 7-ий і 8-ий п. п. два більшовицькі бронепоезди. В часі, як група СС-ів в злуці з іншими нашими бригадами оперувала під Старо-константиновом і коли вони його зайняли, посунувши аж на ріку Понору, перейшли полки 3-ої бригади на 10-днівний відпочинок в район Межибожа. Штаб бригади стояв в місті, а підвідділи в самому місті, або в поблиській Ставниці. Перехід до Межибожа відбувся з Давидковець через Бахматівку і Пархомівку дня 1-го серпня 1919.

В Межибожі відпочивали ми десять днів. Команда бригади поміщувалася в ринку, полки бригади в Ярославці,

Трибухові, Русанівці, а бригадінні обози в Голоскові. Саперська сотня квартирувала в Ставниці. Полки виставляли полеві сторожі, висилали далекойдучі стежі, які шукали звязи з повстанцями, а оден наш відділ дійшов був до Старої Сеняви.

Згідно з наказом команди II-го УГК використувано цей відпочинок після певних вказівок. Привернено однострій до сякого-такого порядку, стрільці купалися в ріці, завдяки гарній погоді, прали білля, старшини мали наказ працювати для стрільців, освідомлювати їх, читати їм історію України, часописи, щоби в цей спосіб піднести духа між стрільцтвом. Много стрільців помагало селянам в жнивних роботах.

Пропагандисти 3-ої бригади їздили по селах і улаштували там віча і сходи для селян, де проголошувано промови на політичні, суспільні й економічні теми. Це немало причинилося до національного освідомлення селянських мас. Селян обділювано часописами, що почали до нас приходити з Камянця.

А ще що до самого міста Межибожа; воно положене в долині, повно багон в місці, де Бужок зливається з Бугом; відсі й його назва. За містом широкі луги і два стави. В місті нема гарних будинків, все старої будови, жидівське. Увагу звертав замок, якого будова сягає турецьких часів XVII. століття, коли тут панували ще Турки. Замок має плоский дах, на турецький лад. За мирних часів, з перед війни стояло в ньому військо, а за часу нашого пробування в Межибожі урядувала в ньому наша стаційна команда і поміщувалися наші обози. На подвірю замку стоїть мала церква, де наш духовник відправляв для залоги богослуження.

В тім часі прибув до штабу бригади один придніпрянський старшина для звязку з Дієвою Армією.

Дня 8-го серпня 1919 р. звільнила команда II-го УГК от. Горука з обовязків команданта бригади, приділюючи його до штабу корпусу, а шефа штабу сот. Запутовича перенесла до іншої бригади. От. Горук, який був дуже коротко при штабі 3-ої бригади, дався пізнати як чоловік позірно строгий, педант у виконанню наложених на нього обовязків і приказів, навіть в дрібничкових справах, чого вимагав також від інших старшин йому підчинених, дбав о лад, порядок і карність між стрільцтвом, він перший завів

легітиміаційні карточки, які обов'язково мусів мати кождий стрілець і старшина. Крім цього завів в адміністрації бригади великий порядок. Попри те все був для всіх виrozumий і товариський, хоч довга російська неволя й родинні нещастя сильно вплинули на його вдачу і гумор. Відхід з бригади вплинув на нього пригноблюючо, бо він мусів відійти в розгарі праці. Причиною його відходу з бригади було мабуть це, що от. Горук разом з сот. Запутовичем безнастанно ургували II-ий УГК о прислання для стрільців одностроїв і харчів.

Сот. Запутович, який працював при 3-ій бригаді від початку її засновання, дався пізнати як чоловік енергичний і совісний у виконувannya своїх обов'язків.

На команданта бригади прийшов був от. Кніттель Роберт, а на шефа ген. штабу бригади сот. Лянг. Оба по народности Німці. Від першої хвили показалися дуже строгими.

Дня 8-го серпня 1919 р. відвідав команду бригади Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський, разом зі своїм ад'ютантом чет. Палієвом і з командантом 7-ої бригади підполк. Бізанцом Альфредом. Ген. Тарнавський був в доброму гуморі. Я мав нагоду тоді з ним говорити, а між иншим сказав мені: „Все буде добре, як візьмемо Жмеринку“. Ген. Тарнавському мала робити команда бригади параду, але він відказався від цього. Того-ж дня вечером відїхав ген. Тарнавський автом назад до постою НКУГА.

На фронті, головно під Староконстантиновом, большевики почали проявляти діяльність, а навіть успіли виперти наші частини із цього міста дня 10-го серпня. Супроти цього мусіли піти полки 3-ої бригади на поміч, щоби здержати большевиків, які почали напирати в напрямі на Проскурів. Того-ж дня вирушила вся бригада з Межибожа. Зробивши безпереривно 45 км дороги, прибув штаб бригади до Лісних Гриновець, а полки пішли в наступ.

Був холодний день і сильний вітер.

З нашої сторони почато робити приготування до протинаступу і генеральної офензиви. В район, між Проскуровом і Староконстантиновом стягнуено 3-тю, 7-му і 4-ту бригаду і всю артилерію II-го УГК. Для ведення спільної акції з цих бригад утворено групу „отамана Шашкевича“. Приготування до наступу тривали два дні. Наступ мав по-

чатися в сполучі з групою СС-ів. По обох сторонах мурованого шляху, bliще Староконстантинова окопалася вся артилерія. З початку висилано розвідчі стежі і ведено боротьбу з ворогом за догідні позиції на ріці Случ, передовсім, щоби осягнути переходи через ріку. Команда 3-ої бригади перенеслася до с. Кобилі, а оперативний штаб разом зі штабом II-го УГК дня 14-го серпня до фільварку „Палухи“ $\triangle$ 284. Наступ почався досвіта 15-го серпня 1919 і від першої хвилі знаменито повівся, бо вже о год. 7-ій рано ввійшли наші куріні до Староконстантинова і посувалися дальше на північ міста й заняли позиції на домінуючих горбах. Супроти цього рушило все вперед і тогож дня прийшла команда II-го УГК до Староконстантинова. Большевики почали в переполосі відступати. В місті захоплено багато полонених. З радістю і сердечністю витали мешканці Староконстантинова вступаючи наші частини, бо відчували, що тепер могли-муть свобідніше відітхнути: все-ж своя влада, без террору. На знак цього пристроїли вони свої доми синьо-жовтими прапорами і квітами.

Разом з іншими відділами прийшла й саперська сотня до Староконстантинова і примістилася в полудневій части міста, перед мостом. Ще цього самого дня одержала вона приказ від команди бригади відійти до с. Ходьковець на жнивні роботи. Вказівки що до цього дав інтендант бригади пор. Електорович.

В ночі шаліла над містом велика буря з грозами: падав град.

В передполудневих годинах 15-го серпня відійшов штаб 3-ої бригади до с. Бутовець, а саперська сотня мурованою дорогою в напрямі на Проскурів. Перед відходом сотні доповнено її 20-ма стрільцями з 6-го п. п. так, що вона числила тоді 83 людей. З причини далекого віддалення села Ходьковець заночувала сотня в с. Кобилі, де харчовий склад бригади видав для сотні харчі і гроші.

В суботу 16-го серпня прибула сотня до Ходьковець. Під с. Заруддя розгрівалися недавно бої, в яких брала участь 4-та бригада, здобуваючи два большевицькі бронепоезди: поле порите гранатними лійками, залізний міст на Бужку сильно ушкоджений.

Саперська сотня мала тут завдання вести контроль над жнивними роботами на панських ланах, що обробили тутешні селяне своїми кіньми й засіяли своїм зерном. З цього мали селяне дати після заключеної з ними умови третій сніп на удержання війська. Зжате збіжа мали вони самі звести на ходьковецький фільварок. Відтак по звізці збіжа мала приступити сотня до його вимолочення при допомозі парової молотільні й готове зерно відставити до інтендантури бригади, згідно передати його інтендантському складові в Проскурові.

По заняттю квартир, місцеве населення дістало строгий наказ віддати всяке переховане оружжя. Без всяких репресій і ревізій зложили селяне 17 крісів і дещо муніції. Сотня повнила тут також стаційну варту, яку приміщено в громадським пожарнім будинку серед села. Ціллю стаційної варти було охороняти решту сотні перед всякими можливими виступами видимих і невидимих ворогів. В селі була і стаційна команда для полагоджування ріжних справ з селянами. Вона поміщувалася в домі місцевого пароха о. Степана Судилковського, у котрого я замешкав. Це був чоловік, який вельми симпатизував з українським рухом, а до нас Галичан відносився дуже прихильно. З селянами жили стрільці в найліпшій згоді, на квартирах берегли вони ладу і порядку, тому не було ніяких нарікань зі сторони селян. Крадіжей і рабунків не було.

Зі стаційною командою в Проскурові осягнуто звязок, відки приходили ріжні прикази й часописи.

Стрільці взялися до праці з великою охотою, працювали від год. 7-ої рано до 5-ої попол. з двогодинною перервою на обід. По праці обовязково мусіли вони купатися в ставі, через що не появлялися між ними пошесні недуги. В неділі і свята ходили до церкви на богослуження. Крім цього в тіж дні пополудні відбувався для селян „сход“, на якім читано їм часописи і брошури, а також ведено з ними розмови на сучасні теми.

Дня 31-го серпня прийшла радісна вістка про заняття Київї нашими частинами. Цею вісткою ми всі дуже владувалися; в нас вступив дух надії, бо УГА сповнила половину своєї задачі... З цьої нагоди військова залага в Проскурові

улаштувала велике маніфестаційне свято, в якому взяло участь кількох стрільців з саперської сотні.

Стрільці саперської сотні підлягали весь час пробування в Ходьківцях ворожій агітації, бо в районі пашківської волості вешталися різні підозрені люде, які приходили з близької Галичини і почали розповідати, що мовляв у Галичині Поляки обходяться з Українцями дуже чемно і гарно, що нема жадних арештувань, ні таборів, що полонених пускають додому, що і тим, котрі відси утікають, дають перепустки додому і т. и. Це було причиною, що між стрільцями саперської сотні почала ширитися дезерція. Утік навіть рахунковий підстаршина сотні, забравши з собою 9 уоружених стрільців і 3 сотенні підводи. Дперва утікаючі Українці з Галичини, які туди переходили під цей час, отворили очі стрільцям..., що воно є дещо інакше, як їм інші розповідали. Бракуючі підводи дала сотні кінська лічниця II-ого УГК.

Стрільці діставали добірний харч, льон виплачувано їм правильно. За цукор, який дала сотні інтендантура II-го УГК справлено для сотні білля, чоботи, дещо однострою, решту обернено на льон і на харчі. Ціни були тоді такі: добрий кабан коштував 1200 карбованців, фунт сала 25 карб. Селяне дуже охочо брали гривні. В Староконстантинові пара дуже добрих чобіт стояла 900 карбованців.

Через весь час пробування сотні в Ходьківцях панувала прегарна погода. Стан здоровля сотні був вдоволяючий. Що-йно в половині вересня появилoся два случаї поворотного тифу: недужих відставлено до лічниці в Проскурові.

Я мав нагоду приглянутися господарці придніпряньського уряду і тут наводжу два приміри. При зайняттю якоїсь часті краю військові власти видавали місцевому населенню строгий наказ, під загрозою кари смерті, віддати всяке оружа. Такі накази розліплювано по селах на видних місцях. Не знаю, як до цього наказу відносилися дядьки, але знаю, що по селах було повно крісів і муніції. Тимчасом до села Ходьковець приїздить один придніпряньський старшина і хотів у селян за сіль міняти кріси і муніцію. Очевидна річ, що в Ходьківцях ніхто не виміняв, бо боялися... Галичан. А треба знати, що місцевий староста рувив мені, що ніхто

не має вже ні крісів ні муніції. Таке поступування придніпряньського уряду впливало на селян деморалізуючо, бо вони почали собі з усяких приказів кепкувати, не виконували їх, а до уряду відносилися з недовірям.

Інший случай, який освітлює відношення придніпряньського уряду до Галичан, я відчув на собі. Сейчас, по прибуттю до Ходьковець, зголосив я в Земельній Управі в Проскурові прибуття саперської сотні на жнивні роботи на ходьковецькому фільварку та що змолочене зерно має бути для 3-ої бригади II-го УГК. На це згодилася Земельна Управа і вповні одобрила, видаючи мені рівночасно асигнату на 2000 пудів зерна: пшениці, жита, тощо. Все зерно з ходьковецького фільварку навіть не вистарчало, щоби виповнити цю асигнату. Тимчасом, як вже молочення добігало до кінця, почала Земельна Управа в Проскурові видавати асигнати й іншим придніпряньським частинам на ходьковецький фільварок, знаючи дуже добре, що цей фільварок є призначений для 3-ої бригади. Це стрінулося з опором з моєї сторони і я зерна нікому не видав. Це було причиною, що мене хотіли арештувати, говорячи при тім, що місце для Галичан є на фронті, що вони, себто Галичане неправно забирають зерно і т. и. Справа опинилася врешті в Земельній Управі і щойно на мою рішучу поставу справу полагоджено на нашу користь.

За старанням саперської сотні перенесено дня 3-го вересня тіло одного козака, що впав в бою з большевиками під Ходьківцями. В зготовлену домовину вложено тіло і похоронено його при співучасті священика на майдані серед села. На могилі поставлено березовий хрест з написю: „Тут ^{лежить} ^{полюг} ^{1-го} ^{липня} ¹⁹¹⁹ ^{року}“.

Змолочене зерно перевезено сотенними підводами до Проскурова і передано його складові II-го УГК.

Весь день 17-го вересня готівилася сотня до відмаршу до постою бригади, яка тоді мала знаходитися в Чернихові за Житоїром.

З жалем прашали нас селяне, з якими ми щиро жили. Дня 18-го вересня опустила сотня Ходьківці і перейшла через Западинці до Староконстантинова. День був дуже гарний і гарячий. Пізнім вечером прибула сотня до

міста на давні квартири. В місті помішувалася наша стаційна команда, якої командантом був сот. Редчук Кость. Цілу суботу відпочивала сотня, бо ситуація на фронті була неясна: говорено про наш відворот. В неділю вирушив я з сотнею далше на північ. Я вибрав був дорогу через Любар. По дорозі довідався від переїзджаючих старшин з фронту, що II-ий УГК відступає і мені радили держатися східнього напрямку. В с. Агіївці стрінув я вишкіл II-го УГК, що утік з Полонного, бо большевики почали напирати на залізничий шлях Шепетівка-Бердичів. В днях 21 і 22-го вересня перейшла саперська сотня через Остропіль, Терешпіль, квартируючи в згаданих місцевостях, до Хмільника. Це був район операцій звісного отамана повстанців Шепеля. Селяне були супроти нас чемні, а про Галичан висказувалися як найкраще.

В Хмільнику застав я повно обозів II-го УГК і ріжні військові уряди. Говорено про відворот; большевики стягнули великі сили. В цьому місті пробула сотня два дні, аж до часу, доки ситуація на фронті не прояснилася.

Хмільник, це наскрізь жидівське місто... Тут урядувала команда повстанської групи от. Шепеля. Положення міста дуже мальовниче, над рікою Бугом, через який покладено в середині міста два гарні мости. Панська палата, положена в прегарному парку, неушкоджена. Хмільник має залізничне połącнення з Калинівкою.

Дня 24 вересня відійшла саперська сотня з Хмільника через Зазулинці, під якими видно було повстанчі окопи з часів боїв з большевиками і могили розстріляних повстанців, до місточка Улянова. Це було на сам жидівський новий рік. З причини відсутності військової залоги, повнила саперська сотня службу на вулицях місточка. Жиди були із цього дуже вдоволені, бо сотня поводитася прилично, а при відході другого дня приходили до мене Жиди з проханням, щоби ми тут довше пробули, а вони нас возьмуть на цілковите удержання. Сотня прийшла до с. Петриковець, де стояли харчеві обози 3-ої бригади. Так ми досягнули звязок зі своїми. Штаб 3-ої бригади поміщався в селі Ришківцях, на північ від Бердичева. Переночувавши, сотня вирушила ранком 26-го вересня до Пятигірки на відпочи-

нок, а відтак 2-го жовтня перейшла через Бердичів до Ришковець.

За час моєї відсутності в бригаді зайшли деякі зміни. Шефом штабу був пор. Стадницький Іван, стан бригади дуже зменшився: виносив приблизно 3100 людей. Полки 3-ої бригади в часі відвороту зпід Коростеня й Житомира заняли позиції на північ від Бердичева по обох сторонах залізничного шляху, біля стації Семаки. Вони були зайняті будовою укріплень т. зв. опірних точок і ставили дротяні загороження. Полки почато доповнювати новобранцями з околичних сіл, яких за згодою гол. отамана Петлюри мобілізовано. Мобілізація вповні дописала. Новобранці радо вступали в наші ряди. В асентерунковій комісії засідали звичайно командант куріня, як предсідник комісії, двох старшин, лікар і сільський староста. 3-тя бригада мобілізувала тоді в селах: Агатівка, Семаки, Гальчинець, Половецько, Ришківці, Журбинці й Солотвина. Як переведено мобілізацію в Солотвині, це варто згадати. В цьому селі стояли большевики. Але командант III-го куріня б-го п. п. пор. Макарушка Любомир, на власну руку, в дни 5-го жовтня з частиною свого куріня зробив наступ і прогнав большевиків з цього села. Обсадивши відтак село, почав переводити мобілізацію, яка дала гарний успіх, бо взято 123 людей, які явилися вже з одностроями, а відтак приділено їх до його куріня. По скінченню свого діла пор. Макарушка підчас острілювання села ворожою артилерією опустив село і вернув з курінем на давну позицію. За так смілий вчинок висловила команда II-го УГК цьому відважному старшині і його мужві сердечну подяку і слова признання. Треба при тім знати, що пор. Макарушка вже не раз записався золотими буквами в історії 3-ої бригади. Це був старшина в молоденькому віку, перед роком укінчив військову Академію у Відні, відзначався в часі боїв великою відвагою, рівновагою, бистротою ума і орієнтацією. Свої обовязки виповнював без розголосу. Був незвичайно люблений старшинами і мужвою; був одним з найкращих старшин 3-ої бригади.

На фронті большевики не проявляли майже жадної діяльності. Вони були заняті денікінською армією і зводили тяжкі бої о посідання Київа. На відтинку 3-ої бригади стояла дуже мала їхня сила, тому легко передіставалися на-

ші розвідчики до Житомира, відки приносили цікаві вісти. Часто приїздив під стацію Семаки большевицький броневик, відки острілював наші становиська. Але і наші броневики не дармували. Як відтак показалося, проти нас стояли таращанський і богунівський большевицькі полки.

На основі наказу команди бригади з днем 1-го жовтня 1919 переняв від мене команду саперської сотні пор. Горачек Антін, а мені поручено зладження історії 3-ої бригади. Велику часть вже написаної історії взяв від мене д-р Заклинський Ростислав. Саперська сотня пішла будувати укріплення.

В Ришківцях, як також і по інших поблизьких селах, пропагандисти продовжували свою позиточну роботу. Вони улаштували збори і віча, на яких промавляли на теми суспільні й політичні.

Часто доводилося мені бувати в Бердичеві, де стояла команда II-го УГК. Це місто, як то кажуть, істинний Єрусалим і прозивають його „Беркоградом“. Місто жидівське, в якому велася торгівля на широку скалю, а з цим і всякого роду спекуляція. Тут був ґрунт для большевиків. Мешканці ворожо ставилися до нас. За час нашого пробування грала в городському театрі українська артистична труппа українські песи. Много наших старшин і мужа прибували на вистави в театрі. Залогою в Бердичеві стояла на перемену 7-ма, 4-та і 6-та бригада.

Дня 8-го жовтня 1919 прибув до Бердичева диктатор ЗОУНР д-р Петрушевич і Начальний Вожд УГА ген. Тарнавський. Їх витала на двірці оваційно команда II-го УГК з полк. Вольфом на чолі, много старшин і почесна сотня з корпусною музикою. Після привітання удалися гості до касарень на „Лисій горі“, де Диктатор переглядав куріні 6-ої бригади, розмовляючи з многими стрільцями і держав до них промову. Відтак слідувала перед Диктатором дефіляда курінів і артилерії 6-ої бригади, якою командував сот. Кондрацький. Гарна постава, бадьорність, віра в крашу будучність, яка горіла в очах дефілюючих стрільців, що вже тільки боїв звели в імя Великої Ідеї, цих голих і босих стрільців, що своїми ногами перейшли крутими дорогами сотки кільометрів, зрошуючи їх червоною теплою кровю, зробила на Диктаторі велике вражіння і зворушила його

до сліз. Весь час Диктатор відклонювався. Підчас дефіляди тисяч очей гляділо на Диктатора, як на Мойсея і свого батька і провідника, що мав нас запровадити знов до наших гнізд. А лице Диктатора малювалося безграничною журбою, бо він ділив з нами всіми долю й недолю... Як корпусна музика грала гимн „Ще не вмерла Україна“, неодному з нас протиснулася сльоза з очей... Цього-ж дня Диктатор і Начальний Вожд мали відвідати полки 3-ої бригади на фронті, але завізані нагло от. Петлюрою до Винниці на важні наради, були змушені ще цього самого дня опустити Бердичів.

З Кам'янця приходили до нас різні часописи, передовсім „Стрелець“ і різні книжочки, які редагував д-р Назарук. Цими часописами обильно обділювано наших стрільців. Знову-ж бюро пропаганди II-го УГК видавало для стрільців тижневник „Полева часопись“, в якій поміщувалося між иншим вісти, одержані радіотелеграфічною стацією корпусу, описами про наше положення в Галичині, описи подвигів наших героїв. За час пробування II-го УГК в Бердичеві, вийшло цього часопису три числа.

В перших днях жовтня постачила інтендантура 3-ої бригади одностроїв і чобіт: це все було дуже мінімальне і невистарчаюче, бо однострій і чоботи у всіх були подерті. Рівнож розділено стрільцям трохи кожухів і сукняних чобіт т. зв. „валянок“.

В тім часі перший раз писали стрільці листи до Галичини, яких висилкою занялася Диктатура в Кам'янці. Крім цього існували у нас полеві почти, які носили відповідні числа. Полева почта 3-ої бригади мала число 55.

Що до села Ришковець, яке я мав нагоду пізнати, то воно майже українське. Населення дуже нам сприяло, про большевиків і чути не хотіло. В селі гарний, одноповерховий шкільний будинок, де примістилася команда 3-ої бригади. Наука в школі відбувалася на українській мові. Польський двір разом з господарськими будинками знищили мужики підчас настання „свободи“. Село віддалене від Бердичева 2 км. Мурована дорога із цього села до Бердичева тяжка до проїзду. Тут мимоволі мушу згадати про ці славетні дороги. Вони побудовані з великих кусників каміння, які занадто в многих місцях вистають над ровень, багато

є долів і через це їзда по такій дорозі не належить до приємностей.

У воздуху чулося близьку осінь: по теплих днях настали холоди й вітри, а 12-го жовтня почав падати зимний дощ. А ми й не прочували, що нас жде ще далека дорога...

Денікінці, розгромивши большевиків на цілому Правобережжю, почали наступати на українські частини під Гайсином. На допомогу придніпрянським частинам у цей відтинок мали перейти частини II-го УГК, користаючи з нагоди, що під Бердичевом большевики не мають сил. НКУГА дала в цій справі відповідні накази і вказівки, приказавши відмарш на день 15-го жовтня. Пересування частин мало наступити обережно, без замічення зі сторони большевиків, а як найскоріше перейти в район Гайсина, де Денікінці грозили оточенням, бо навіть вже проломали фронт, де стояли частини Запорізької Групи.

В полудневих годинах 16-го жовтня наступив відмарш. Насамперед почали відїздити обози, підвідділи і штаб 3-ої бригади. Полки відійшли так, що ворог цього й не замітив. Це був маскований відворот. По скінченій евакуації м. Бердичева командою II-го УГК, остався на залогу в місті 1/5 курінь під командою сот. Вінтоника.

День 16-го жовтня 1919 був хмарний, не дуже холодний.

І знов бачив я похід бригад II-го УГК, як при переході за Збруч. Не видно було вже стільки підвод, людей і коней: багато за цей час минулося... Не видно було цієї веселості, ми були свідомі, що нас жде тяжка воєнна справа і то ще в пізній осені, а може ще в зимі... А п'ятнистий тиф страшенно почав поширюватися, знітаючи великі жертви; відчувалося у всім недостатки, помочі з-нікуди не видно було, а думка про Галичину та про катовання наших по тюрмах не давала нам спокою. А стрільці вірно сповнювали свої обовязки, без нарікань, з затисненими устами, ішли з вірою у крашу будучність...

Через Бердичів, Хажин і Жежелів прибув цього дня штаб 3-ої бригади разом зі своїми підвідділами до Махнівки, де заночував, а другого дня прибув до с. Заливанщини. В рядах полків почала ширитися дезерція придніпрянських козаків.

На залізничній стації Голендри мали полки завагонуватися, щоби з тим табором чим скоріше прибути на вказане місце, на денікінський фронт. З причини нездарства залізничного персоналу завагонування трівало повних два дні.

Саперська сотня, з якою я знов звязався, прибула до Калинівки, бо лиш фронтові формації мали завагонуватися. В Калинівці стояла команда 1-го УГК, який провадив ген. Микитка. Дня 20-го жовтня 1919 переїхав я відси дорогою, що вела через довжезний ліс попри мальовничі береги р. Буга до м. Винниці, де задержався я дві години. У Винниці була НКУГА і много українських державних урядів. Місто робило симпатичне вражіння, много у ньому гарних будівель; містом переходить електричний трамвай, багато склепів, все на європейський лад улаштоване. В місті на Бузі два залізні мости. Місто, після Київа стало осередком просвітно-культурного життя України. Перед приходом наших військ в місяці серпні розстріляли большевики багато інтелігентів Українців і якраз тоді, коли я прибув до Винниці, на вулицях улаштовувано збірку на похоронення нещасних жертв терору.

З Винниці переїхав я до с. Соловіївки, де прибув і штаб бригади. В цьому селі зазнали ми всі щирої гостинності у тутешніх селян, які угостювали нас варениками і добірними сливками. Одно мене цікавило, що селянки у цьому селі говорили таким наголосом, як приміром у нас на галицькому Поділлію. Мужики, як звичайно, домішували часто московські слова. Тут скликав пропагандист 3-ої бригади „сход“, на якому пояснив прибуття УГА на Велику Україну, а крім цього представив наше невідрадне положення. Це мало свої наслідки. Селяне з власної охоти, зовсім безкорисно знесли для стрільців харчі, а для коней пашні.

З Соловіївки перейшов штаб бригади в дні 21-го жовтня до с. Ганщини згл. Вороновиці. Цілу дорогу падав дощ.

Між Гайсином і Немировом Денікінці посувалися вперід і тому піхота й артилерія сейчас по вивагонуванню у Винниці, відійшла скоро на фронт, а бригада другого дня разом з підвідділами прибула через Немирів майже без відпочинку до с. Рубаня. Штаб і команда бригади помістилися в волостному будинку, а полки пішли в наступ, за

Остолоповом і Мельниківцями в напрямку Гайсина і Райгородка над Бугом.

На днях утворено з кількох бригад (2-ої, 3-ої, 10-ої і 4-ої) в цілі ведення спільної акції, групу „отаман Кніттель“, якої команда примістилася в Остолопові. На шефа штабу прийшов знов сот. Запутович. На правому крилі під м. Брацлавом оперували полки 7-ої бригади. На нас наступали самі старшинські денкінські полки. Бої ішли із змінним щастям, яке врешті перекинулося на сторону ворога. Накази до наступу йшли від НКУГА, яка за всяку ціну хотіла прогнати ворога за р. Буг і щоби наші частини забезпечилися мостовими причілками на зиму, та цим способом вести лиш позиційну війну аж до весни другого року.

Але цьому намірови НКУГА перешкодило страшне положення придніпрянських частин на цілому фронті. Тут прийшов вже сам фінал трагедії так придніпрянської, як і Українсько-Галицької Армії...

Настали осінні дні: олов'яні, тяжкі хмари закрили небо, почав падати густий, холодний дощ, на переміну зі снігом, всі дороги з-причини грузкого, глинковатого болота стали неможливі до переходу. Відтак прийшли нічні приморозки, болото з верха замерзало. Пожовкле листя падало на землю, а й наші стрільці почали падати...

На цілому фронті розгрівалися тяжкі бої на життя і смерть, йшла боротьба за існування української державності, змагалось наше стрілецтво з новим, сильним ворогом, що простягнув свої лапи по українські землі. Від тепер ведено війну серед дуже-дуже тяжких обставин. Наше стрілецтво голе, босе й несите. А ці кожухи, якими обділила інтендантура наших стрільців, ледви чи були в стані загріти зболіле тіло стрільця, коли зважити, що время було слотнисте: вони радше причинилися до цього, що воші, цей головний чинник поширювання п'ятнистого тифу, почали розмножуватися. І зачалося жниво смерті...

Стоять перед моїми очима ці страшні, чорні, сумні каргини... На фронті безпереривно грають гармати, таракотять машиніві кріси, кулі з гуком і свистом прошибають воздух, все в нашу сторону, спрямовані на наших стрільців. А дощ паде, паде безпереривно, проникає до самого тіла стрільця, що сповняє дальше свій святий обов'язок з крісом

в руці, спрямованим в сторону ворога дожидає свого кінця не тут на полі слави... але в сірих комнатах лічниць... Його очі палають зловіщим блиском. В нього потріскали уста, червоне від горячки лице, все його тіло дрижить, йому привиджується рідний батько й ненька, він має вражіння, що знаходиться в себе дома, розмавляє з ними, тішиться... А густий дощ січе-паде без перестанку... Стрілець даліше сповняє свій обов'язок, держить даліше кріс готовий до стрілу спрямований на ворога, але стрілець несвідомий своєї задачі... він захворів, у його... пятнистий тиф.

І паде на землю хорий, обезсилений, паде один за другим... Паде десятий... сотний... всі вони не чують ні голоду, ні холоду, не чують ні дощу, що проникнув до їхнього тіла... Приходять санітети, кладуть на ноші на пів мертвого стрільця, складають всіх на підводи наче дрова і везуть до лічниці. І їде така підвода по болотистій дорозі, а її колеса стрягнуть по самі осі, а дощ паде на хорих стрільців, бо нема навіть чим їх прикрити. Неодин по дорозі до лічниці й застиг...

Не був тут ніхто в силі лихові зарадити, не було ні лікарів, ні ліків, ні дезінфекційних середників, ні білля, а що було, давно минулося. З сотень, що ще в половині жовтня числили пересічно 140 стрільців осталося з кінцем жовтня пересічно 25 здорових стрільців. А за це раненні і хорі на тиф заповняли що дня лічниці і... кладовища.

І було тут можливе вести серед таких обставин і з такою малою силою війну з ворогом, який безнастанно наступав, з ворогом многократно сильнішим, коли взяти під увагу, що й здорові стрільці захоріють тифом? Чи був тоді можливий який-будь відворот, при чім требаби забрати з собою військове майно і перевести переповнені лічниці. Чи в такому разі такий відворот повівся би, а впрочім куди прийшлося би відступати, це було дуже важне питання.

А при цьому всьому НКУГА безнастанно давала накази до наступу, знаючи добре наше положення на фронті.

Нас огортала розпука, що станеться даліше, бо виходу тут не було. Нам виринала думка, або без всякого приказу розбічися на всі сторони, або здатися в полон, бо ведення війни серед таких обставин було неможливе. А що

тоді станеться з Галицькою Україною? Це питання не дало нам спокою.

Серед такого розпучливого положення явився на відтинку групи „отаман Кніттель“ дня 1-го падолиста 1919, якраз в річницю заняття Українцями влади в Галичині, відпоручник Начальної Команди УГА от. Лисняк з повноважстю вести переговори з денікінською армією в імені обох українських армій: придніпрянської і галицької. Ми всі ждали висліду цих переговорів, бо від цього залежати-ме цілість обох українських армій. В той таки день відправив в церкві в Рубані бригадійний полевий духовник о. Галайчук Службу Божу з панахидою за поляглих у боях.

Настрій між стрільцями був дуже пригноблений як ще ніколи, всі були розчаровані, бо не сповнено їм приреченої обіцянки, не прийшов ні відпочинок, ні однострої, харчі були лихі, а навіть чомусь-то й льону не виплачено. Стрільці бачили, як утікають змобілізовані придніпрянські козаки з наших частин домів, стрільці бачили, що ми стали безрадні, безсильні й самі, що тільки жертв ми понесли, як в заплату за це поблагословив нас... п'ятнистий тиф. Одним словом ми були переконані, що нам всім прийдеється загинати. Крім цього приходили до нас чутки, хоч не урядовою дорогою про вороже відношення уряду УНР до нашої диктатури, говорено явно-славно, що Петлюра запродує Східну Галичину Полякам, що зрікається її раз на все в користь Польщі. Ці вістки дуже нас пригнобили. Атже нам галицьким Українцям просвічувала одна велика ціль: єдина, соборна Україна від Кавказу по Сян. А тимчасом за нашими плечима робилося щось таке... тоді, в цій хвилі, коли ми всі змагалися за спільну ідею і за неї умирали... Ми чули про ріжні наради придніпрянського правительства з Поляками і про демаркаційні лінії, які все пересувано щораз дальше на схід в користь Польщі...

В Рубані і дооколичних селах переводила команда 3-ої бригади дальше бранку, але з причини браку крісів не приділювано на разі новобранців до відділів.

Дня 8-го падолиста вернув от. Лисняк від денікінського командування з пропозиціями що до перемиря, але про армію Петлюри не хотіли говорити. Сейчас поїхав от. Лисняк до Винниці, а НКУГА тогож дня вечером дала наказ

здержати всякі ворожі кроки на фронті. Заключене перемиря між УГА і денікінською армією малося без обосторонного виповідження на 12 годин, все автоматично повторювати що 24 годин.

Ми відітхнули... хоч знали, що нам це чести не принесе, але в цім моменті иншого виходу не було для нас, хоча чи ратувати Українську Галицьку Армію. Те говорили також придніпрянські старшини, які повнили службу в УГА, а зглядно при 3-ій бригаді. З заклученням перемиря відкликано бранку серед тутешнього населення, а вже змобілізованих розпущено домів. Групу „отаман Кніттель“ розв'язано, штаб 3 ої бригади прийшов знов до Рубаня, куріні стягнено до поблизьких сіл, а від сторони ворога виставлено полеві сторожі, висилаючи для обережности розвідчі стежі. Така одна стежа під командою хор. Хоми, вислана в сторону с. Маріянівки острілювала денікінські застави, що дало принуку Денікіням, що вони почали активно против нас виступати. Ситуація вияснилася тоді, коли обосторонно вислано парламентарів. Але заки це наступило, счинився в районі 3-ої бригади алярм, команда бригади перейшла до села Сіпачок, а відтак другого дня вернула назад до Рубаня.

В звязку з цим перемирям, почалися старшинські зібрання в штабі бригади, на яких поодинокі старшини висказували свої погляди, про які я тут не буду говорити, однак скажу, що ніхто не мав ціли боротися за „єдїну, неделіму..“, а сучасне перемиря уважано за хвилеве. Як Поляків, так і денікінців та большевиків ми всі уважали за великих наших ворогів, тим самим ворогів української державності.

В дні 6-го падолиста 1919 р. НКУГА одобрила і підписала договір про перемиря. З цєю хвилею устало всяке вороже відношення на фронті з обох воюючих сторін. Тогож дня прибула команда 3-ої бригади до с. Рачок. Куріні 6-го п. п. і батерії 3-го гарматнього полку стягнено до Рубаня і Бійовець, однак полеві сторожі виставлювано дальше.

III.

В. союзі з Денікіном.

...Ми в „союзі“ з Денікіном... Чогось соромно і смішно нам всім. Які ми союзники в серці. Але мимо цієї зміни у нас ніщо не змінилося, даліше почували себе Українцями, навпаки свою національну свідомість ще більше закріпили. Доказом цього, що Галицька Армія прибрала другий прикметник „українська“. Тут впрочім і чорт на Україні не визнається: раз приходять большевики, іншим разом денікінці, чи як їх прозивають дядьки „гоникінці“, а ми Галичане наче... в полонці крутимося, чи радше нами крутять. Бог його знає. В кожному разі тут треба багато праці ще вложити, щоб кожному дядькові сказати, а радше в голову наклепати, що він є Українець, бо йому кажи це в одне ухо, а він сейчас другим випустить, бо дядько має свій розум і переконання: нині є українська влада, він буде Українцем, завтра прийдуть большевики, він станеться большевиком, позавтра прийдуть денікінці, він визнаватиме Росію, бо селянин не має до жадної влади довіря, щоби вона довго устоялася. А кілька вже тих влад на Правобережжю було! Тож навіть може не дивниця, що селяне до кожної влади відносилися з резервою. За мало енергії показав уряд УНР в організуванні влади на Україні. Тут треба праці і ще раз праці, почавши від освідомлювання широких селянських мас, а скінчивши на веденню контролі над виконанням наказів низших урядів. Передовсім треба собі з'єднати народні маси, щоби вони мали довіря і певність до уряду УНР, що це не є шутки, треба так робити, щоби адміністраційний апарат ішов як слід і серіозно брався до роботи, до дійсної організації армії, щоби всюди велося належну контролю, щоби береглося у нутрі лад і порядок, а тоді певно цей дядько буде справдішним Українцем, підпре уряд під кожним оглядом, навіть і в скрутному положенні радо поступить в ряди армії. Тому й не дивниця, що до наших військових команд зголошувалися, щоби ми взяли власть у свої руки, а вони готові нас (Галичан) під кожним оглядом піддержати, бо говорили, що Петлюра не дасть цьому ради. З цього виходить, що колиб уряд УНР

держався дійсно вище наведених норм, булаби певно мобілізація гарно дописала, дядьки вірно обстолялиби за своїм правительством, жаден ворог не мавби права вступу на українську територію, а тоді певно і УГА не потребувалаби переходити на сторону Денікіна.

Такого я був пересвідчення після заключення договору з Денікіном.

Тимчасом ми нечаяно найшлися в немалому клопоті. В районі розташування 3-ої бригади почали вештатися різні підозрені особи, імовірно вислані урядом УНР, які почали розсівати між селянами вісти про „чорну зраду“ Галичан і намовляли їх до оружного повстання проти нас, а передусім до розоруження нас. Коли такі вісти справдилися, команда 11-го УГК в Немирові дала наказ, щоби всі частини були обережні, а всеж таки на думці було, що серед такого нещастя готово прийти ще до братовбійчої війни. Однак агенти УНР завелися на цім, бо з селян навіть ніхто не думав проти нас виступати. Селяне зрозуміли краще наше положення, чим уряд УНР. Селяне не пророкували довгого панування Денікінові на Україні.

В перших днях падолиста прийшла правдива зима: упав сніг, легкі морози, однак вже 8-го падолиста теплота піднеслася, сніг стопився, а відтак прийшли знова приморозки й тумани густої мряки снувалися над всею околицею, воздух стався проникливим. Таке веремя тревало аж до половини грудня і воно рівнож сприяло поширюванню різних пошестей.

Штаб 3-ої бригади поміщувався в шкільному будинку в Рачках, де містилося все: тут був телефон, оперативний штаб, тут квартирувало много старшин зі штабу бригади, тут була й старшинська столова. Саля оперативного відділу бригади сталася мимоволі осередком товариського життя старшин. Сюди приїзджали старшини з фронту, щоби засягнути інформацій і почути всякі новості з політичного нашого положення, тут обговорювано справи на різні теми, з ріжними комбінаціями, а такі гутірки протягалися нєраз довго в ніч.

Після заключення перемиря прийшла урядова вістка з Винниці про арештування Начального Вожда ген. Тарнавського і шефа ген. штабу УГА полк. Шаманека. Рівночасно

почали кружляти різні вісти про погроми галицьких старшин і стрільців, яких мали доконати придніпрянські частини. Говорено про замордовання Диктатора д-ра Петрушевича. Одним словом малося вражіння, що на Україні Содома-Гомора. А тут на фронті перемиря — на наших задах, чи там в запіллю арешти і морди. Арештування ген. Тарнавського і полк. Шаманека доконала наша жандармерія на приказ Диктатора і гол. от. Петлюри і арештованих малося доразово судити за мнимо доконану зраду. Цього я не міг ніяк зрозуміти: зрада і наше безвихідне положення на фронті. Мені не хотілося якось вірити, щоби взагалі можна було посудити ген. Тарнавського о зраду. Адже я знав особисто ген. Тарнавського ще з часів, коли велася австрійсько-російська війна, коли ген. Тарнавський в січні 1916 прибув як австрійський майор до коша УСС. Хто-ж впрочім з УСС-ів не знав ген. Тарнавського, цього симпатичного стрілецького батька. Його знали всі старшини і стрільці з австрійського 35-го полку стрільців, відки він прийшов до УСС-ів, де теж його звали неінакше як „батько Тарнавський“. Зі своїм курінем боровся ген. Тарнавський на славній „Маківці“ в карпатських горах з російським військом, відтак під Гулієвом, під Галичем і звів важкі бої над Стрипою під Семиківцями рука в руку з курінями УСС-ів. Ген. Тарнавський навіть під час наступів і найбільшої битви все знаходився в перших рядах своїх стрільців, він все був між ними, все сидів з ними в окопах, разом з ними їв, одним словом ділив з ними долю й недолю, добрі й лихі хвилі: в скрутних хвилинах був для них щирим дорадником. Не дивниця отже, що його без виїмку всі поважали, Українці і Поляки та Німці, а на доказ цього прозвали його „батьком“. В цілому австрійському XXV корпусі, до якого належали тоді УСС-и всі знали, що ген. Тарнавський є Українцем. Це був одинокий штабовий старшина Українець в цьому корпусі. Це-ж той самий ген. Тарнавський, що був командантом вишколу і легіону УСС-ів, які від серпня 1914 р. боролися за визволення України зпід російського панування в тім ще часі, коли неодному нинішньому Українцеві й не снилося ним бути. Це-ж той самий ген. Тарнавський, котрий повірених йому УСС-ів полюбив як свої діти, якими він широко опікувався, виховував їх; стоячи на засаді, що стрільця треба

виховати передусім на чесного чоловіка, на чоловіка праці і обов'язку, а тоді з такого стрільця буде добрий жовнір і боєвик. Це-ж той сам ген. Тарнавський, що боровся в перших рядах УСС-ів в липні 1917 р. під Вагою, Бронгелівкою, а відтак під Бурдяківцями над Збручем з російським військом. Це чоловік не буденних прикмет: великанська постава, сильна будова тіла, поважний хід, носив все зовсім звичайний однострій, без всяких прикрас, а при тім добродушний погляд очей, знаменитий обсерватор і психолог, умів кожному вичитати з очей, що хто вартий, які у кожного думки. Зір мав знаменитий, на далеку віддаль розпізнавав навіть малі предмети, мав феноменальну пам'ять, мав дар запам'ятання черт лиця кожного, з ким в своєму життю особисто стрічався, так, що він знав майже кожного УСС-а, як не з назвіска то з лиця. Пречудово орієнтувався в терені, підчас найбільшої битви умів без шкоди і втрати вивести свій курінь з прикрого положення. А при тім всім руководився холоднокровністю, обміркуванням справи „хлопським розумом“. Повірені йому вищою владою обов'язки виконував точно і з посвятою. Зі своїми зверхніми командантами, які не були по його смаку і переконанню, все стояв на военній стопі. Це було причиною, що ген. Тарнавський, дарма, що звів стільки славних боїв за австрійських часів, мало одержав відзначень. Він не любив таких стрільців, що поповнювали крадежі, або говорили неправду, таких нераз строго карав. З далека стояв від всяких насильств і покривджень; всякі непорозуміння старався на місці полагодити. В службі і поза службою все був для кожного підчиненого вирозумілий, розмовляв з кожним при своїм питомім гуморі, ніколи не робив ріжниці, чи це був старшина чи звичайний стрілець, кожному був готовий і руку подати на привітання, одним словом був для всіх доступний. Любив працю, яка приносила реальну користь, однак не любив безглуздої канцелярїйної писанини: це була для нього мука, бо дрібницями не любив займатися. Любив дуже лови і то навіть пристрасно, на яких збував вільний час від занять: був знаменитим стрільцем. Не любив жадних почестей ані парад, улаштованих в його честь, від участі в яких він з засади відказувався, а коли вже улаштовано, то нераз довго треба було просити, щоби при-

був на них. Судьба розлучила мене з ген. Тарнавським в грудні 1917 р., коли я був відійшов від УСС-ів, доперва 23-го січня 1919 р. я стрінув його в Станиславові, коли він вернув, а радше утік з польської неволі на Домбю. Пригадується мені тоді його стать, грубо посивіле волосся, виглядав дуже збідований, много перебув в неволі, але тоді не стратив гумору, він тішився, що знайшовся між своїми, був вдоволений, що може стати на військову службу в українській армії. Він в місяці обняв команду II-го УГК, що тоді стояв в Бібрці, він його переорганізував, а кличем його було: „Бог помагай, будуймо працею“. І цей II-ий УГК під командою ген. Тарнавського належав до найкращих, цей корпус вславився в боях о Львів і послідний відступив зпід Львова тоді, коли I-ий на півночі, III-ій на полудни давно вже почали робити відворот. І цей ген. Тарнавський мавби бути „зрадником“ свого народу. А чи Начальну Команду УГА обняв ген. Тарнавський за згодою своєї волі в так скрутий момент, коли здавалося, що УГА розлітається, чи ген. Тарнавський зробив це задля своєї почеси, чи задля роблення відтак яких чорних намірів, цей дуже ошибнувся би, хто був-би такої думки. Ген. Тарнавський обняв команду УГА по ген. Грекову на приказ Диктатора д-ра Петрушевича. Йому тяжко було розлучатися з II-гим УГК, який він дуже полюбив. А нині ген. Тарнавський мавби бути „зрадником“ України. Думка про арештовання ген. Тарнавського не давала мені спокою, бо я знав, що йому приспирено велику кривду на чести. Ген. Тарнавський, як чоловік, не міг мати ворогів. Я знав, що ген. Тарнавський хотів нас всіх ратувати...

По ген. Тарнавським обняв Начальну Команду УГА ген. Микитка, дотеперішній командант I-го УГК.

Полк. ген. штабу Шаманек Фердинанд, що був шефом генерального штабу УГА, котрого рівнож арештовано, а котрого я рівнож пізнав, будучи ще при II-гим УГК, коли полк. Шаманек був шефом штабу тогож корпусу. Це був чоловік праці, хоч з роду Німець, щиро посвятився українській справі, незвичайно здібний і талановитий стратегік, о високій інтелігенції, був всіма старшинами люблений і поважаний. Згинув трагічно в місяці травні 1920 р. при пере-

праві на румунську територію, під Могилевом, убитий румунськими бандитами.

Прийшли невідрадні обставини для нас. Ми найшлися в однім морі смерти. Пятнистий тиф почав страшенно шаліти, боліли ним не тільки наші старшини і стрільці, але й цивільне населення. Всі лічниці переповнені хорими. Хорих масово відставляювано до лічниць в Немирові, яких там було три: в монастирі, в гімназії і земській больниці, а крім цього ще були на залізничному дворці бараки. Лічниця 3-ої бригади містилася в земській больниці, де був командантом сан. пор. Сенчина. Смертність з кожним днем росла. В половині падолиста помер з 3-ої бригади сот. Білінський Олекса, зі штабу бригади захорів о. Галайчук і пор. Гой. Було таке, що в лічницях не стало місця навіть в старшинських відділах, не було ні ліків, ні лікарів, ні кваліфікованих санітетів, не було кому доглядати хорих, бо весь санітарний персонал заболів. Тут приходиться мені описати цей сграшний образ нашої трагедії. По лічницях не було кому ogrівати саль, де лежали хорі в тифозній горячці, тому нераз хорий відморозив собі ноги або руки. Таке було приміром в бараках на стації в Немирові. В комнатах лічниць хорі в великій горячці лежали покотом на долівці, на якій була розстелена брудна, стерта солома, в якій від вошей аж кишіло, а навіть воші по стінах лазили. В саялах, призначених для хорих був брак воздуха, а запанував сопух до невидержання. Були випадки, що між хорими лежали трупи кільканайцять годин, бо не було кому їх винести. Трупи зношено звичайно до якоїсь шопи на подвір'ю, а доперва коли їх була спора пачка, вивожено на кладовище. Але й на кладовищі треба було ждати на викопання гробу 2—3 дні, бо не було людей. До цієї роботи уживано цивільних людей, які виготовлювали т. зв. спільний гріб, звичайно 4—5 метрів довгий, а 2 широкий. Копання гробу стрічала трудність, бо земля замерзла 1 м в глиб, треба було аж джаганями розбивати. Коли привезено транспорт мерців на кладовище на підводі, на якій вони були покладені наче дрова, або в маскованих домовинах, тоді скидано їх до ями без домовин, а відтак прикидувано мерців грудями замерзлої землі, щоби відтак можна було на це покласти ще другий транспорт. Не дивниця, що ночами прихо-

дили сюди голодні пси і розгорнувши легко присипану землю почали обгризати куски тіла і розносити по цілому кладовищі і по сумежних полях. Таке діялося тоді, коли не було дощок на справлення домовин, а стрільців мусілося хоронити без домовин.

Страшний вид представлявся на більших залізничних стаціях, де багато хорих виповнило всі ждальні без найменчої лікарської опіки, здані самі на ласку й неласку судьби. Кілько їх там повмирало, це тяжко счислити.

Докладне ведення евіденції померших було неможливе, бо полеві духовники, які вели метрики померших, майже всі захоріли, а ті, що були при здоровлю мали стільки праці, що всему не могли подолати. Не провадила евіденції і лічниця, очевидно докладної, стислої, бо не всі стрільці мали при собі легітимазійні карточки, а були такі випадки, що хорі приходили до лічниць в найвищій горячці, без памяти і тяжко було від них що небудь розвідатися.

В першій половині падолиста умирало в Немирові денно пересічно по 15—20 стрільців. В другій-же половині цього місяця відсоток померших збільшився, а крім цього денно умирав один старшина. В інших місцевостях, де були розташовані інші відділи УГА, відсоток померших був значно більший, пр. в Барі, Винниці, Жмеринці. Там були закладені спеціальні кладовища для гребання Галичан. На старшинських похоронах не виставлювано почесних чет, похорон відбувався при співучасті малого гуртка.

Найкращі відносини представлялися ще в лічниці 3-ої бригади. Тут хорими піклувався сан. пор. Сенчина, який вже давніше перейшов був пятнистий тиф і тому тепер ліченню хорих міг з більшою посвятою віддатися. Йому не один стрілець і старшина може завдячити, що остався при життю, бо пор. Сенчина був спеціаліст у ліченню хорих на пятнистий тиф. В його лічниці весь час смертність в порівнянню з іншими лічницями була мінімальна.

І гинули наші стрільці, наче мухи в осені. А здоровому вже було байдуже, чи останеться здоровим, бо кождий був того переконання, що нині-завтра на його прийде черга, він мусить заболіти на тиф.

До поборювання епідемії пятнистого тифу в Немирові взявся енергічно санітарний шеф II-го УГК лікар сотник

д-р Коцовський Микола разом з місцевим цивільним лікарем д-ром Черкавським; в цім напрямку зложив д-р Коцовський весь свій запас сил і енергії аж до самопосвяти. Сам слабого здоровля, працював цілими днями й ночами, недосипляючи їх, ходив від квартири до квартири, де лежали хорі, лічив їх, потішав, робив все, що лиш міг як чоловік і лікар зробити, з вичерпання падав з ніг, а в кінці і сам набрався цієї страшної недуги, а 10-го грудня 1919 р., по сімох днях недуги, поклався в домовину. Його втрату відчула команда II-го УГК. бо був це лікар дуже солідний, працювитий, а як старшина і товариш тішився великим привязанням і пошаною у тих всіх, що його знали і з ним коли небудь в життю стрічалися. В його похоронах брало участь багато старшин і сотня корпусної кінноти. З ним зійшов у могилу одні з найкращих многонадійних лікарів.

В тім часі померли в Немирові слідуєчі старшини і стрільці, яких імена я вспів собі записати: о. Галайчук Володимир, чет. вет. Ганкевич Осип, чет. Якимець Василь, о. д-р. Гординський, пор. Калинович, о. Палажій, о. Микитюк, хор. Щербатюк, однорічний вістун Глодзінський Олекса і інші: Всі похоронені на немирівському кладовищі, де спочиває премногo стрільців, імже ність числа. Крім цього, в окресних селах умирали також стрільці, яких похоронено на місцевих кладовищах. Були випадки, що хорий зривався з постелі в великій горячці, серед морозу блукав по полях і огородах і в часі такої блуканини умирав на дорозі...

З преси приходили до нас „Стрілецький Голос“, що виходив в Винниці, як орган НКУГА. В кождому числі цього часопису, крім статей на актуальні теми і боєвих звідомлень, було поміщене повно посмертних вісток з чорними обвідками померших старшин і стрільців, а кличем цього часопису був випечатане на самому переді клич кинений санітарним шефом НКУГА, який звучав: „Бийте воші“, бо медики уважали воші першим розсадником тифу. І било багато з нас... прочитавши часопис.

Команда II го УГК видавала періодично печатані накази, а крім цього почато збирати матеріяли на видання календаря на 1920. р.

Життя плило з дня на день. На дворі мороз, почав падати сніг, зима видавалася на добре починати, а хорих щораз-то більше прибувало. В лічницях буквально не було вільного місця і тому, хоч це виглядало радше на шутки, здорові старшини вже наперед замовляли собі місця в лічниці. При кінці падолиста захоріли всі старшини з 3-го гарматного полку так, що не було кому вести команди батерій. Здорових старшин з 3 тої бригади можна було на пальцях почислити.

Саперська сотня, що тоді числила всего 12 здорових стрільців занималася готовленням домовин і по цій причині цю сотню прозвано похоронним заведенням.

В місточку Немирові, при одній з кращих вулиць примістилася була команда II-го УГК, котрим командував полк. Вольф. Шефом штабу був от. Льонер. Праця мимо всього в корпусі кипіла, а душею цієї праці був от. Льонер, родом Німець, що тілом і душею віддався безкорисно праці в будуванню української державності. Він казав: „Люблю цей народ, його культуру, його національну армію, яка хоч знаходиться в недостатках, хоробро змагається з кожним ворогом України; я хочу їй допомогти хоч-би прийшлося мені життям переплатити.“

В Немирові містилися також харчові склади, чи то в самому місті, чи на залізничному дворі. В місті берегла порядку стаційна команда.

Місточко Немирів, положене в гайсинському повіті, лежить при головнім шляху, яким в мирних часих відбувалася перевізка товарів з Винниці, через Брацлав на полудне ген аж до Одеси. Положене на рівнині між лісами, тепер сильно знищеними і витеребленими, було чисто удержане, робило приємне вражіння. Національна свідомість значно зросла, майже всі школи були зукраїншені. Була гімназія мужеська і жіноча. Перед містом пишається гарна палата графині Щербатової, де містився електричний мотор, що давав освітлення для цілого міста. Тому фронтові старшини завидували старшинам мешкаючим в Немирові цього цінного світла, бо тоді було тяжко дістати нафти і свічок, а інтендантура дуже скупно обділювала всіх цим цінним артикулом. А зимові вечери далися кожному в знаки, тому декотрі старшини їздили на розривку до Немирова.

Графиня Щербатова, це була оригінальна людина. Все своє майно, дала вона в користь хорих козаків і бідних. Разом зі своєю дочкою доглядала хорих стрільців по лічницях, головню в монастирі. Після деякого часу дочка заболіла тифом. Задля тих прикмет любови ближнього оточувала команда II-го УГК цю графиню великою пошаною. Рівнож і у місцевого населення, а передусім у селян, тишилася вона великою симпатією. Їх обоє стрінула відтак неожидана смерть; большевики при заняттю Немирова, в січні 1920 р. застрілили їх.

Місто Немирів відіграло вже свою ролу в історії українського народу. В його окрузі доколичні селяне кілька разів повставали проти насильства Поляків. Ці повстання стоять в стислій звязі з різнею польської шляхти під Дашевом і Сорокою; ці місцевости є недалеко Немирова. Останній виступ селян проти Поляків був в падолісті 1918 р. Справа малася так: розбитки польських легіонів Галлера, що на Буковині перейшли на російську сторону, (з чим звязаний відтак процес Поляків в Мармароському Сиготі, виточений їм австрійськими військовими властями) шукали захисту по польських дворах на Україні. Один такий відділ польських легіонерів, укривався в Немирові, з якого вони зробили собі формальну твердиню. Їхній штаб стояв в палаті. Легіонери почали між селянами перевозити насильні реквізиції і рабунки. Крім цього поводилися з населенням не по людськи, били селян, накладали контрибуції і т. и. Довго терпіли селяне ці насильства, але вкінці не стало їм терпцю; перебралася їм мірка терпеливості. І вони повстали проти своїх насильників, Наче на заклик, зібралося кілька сот селян з доколичних сіл, з крісами і кулеметами, а навіть з косами і вилами та вдарили на Немирів. Завзятий бій трівав повних два дні. Селяне окружили місто довкола, покопали окопи. Весь час цього бою, жінки доставляли повстанцям харчів і муніції. Поляки предвиджуючи, що нічого не вдіють, в части поутікали, передершися через селянський фронт, а решта попала в руки селян. Богато їх тоді й згинуло.

Цю подію наводжу сюди на основі зізнань очевидців. Між Винницею і Немировом була чинною вузкаторова залізниця, але з причини браку топлива її рух був обмежений.

Команда II-го УГК дала наказ видавати виздоровленням подвійні пайки харчів.

Стан однострою стрільця представлявся в дуже лихому стані за дуже малими виїмками, стрільці носили, шапки т. зв. „петлюрівки“, тут і там видно було давні австрійські шапки, російську фуражку і вовняні кучми. Дуже до вподоби була всім така „петлюрка“; це був каскет з м'яким дном, обшитий довкола матерією з краскою оружжя, піхота носила синю обшивку, кіннота жовту, артилерія червону, технічні частини сірі, санітети чорні і т. д. На шапці був причіплений тризуб; дуже мало носило льва. Блюзки носили давні австрійські, російські „гімнастюрки“, або „Френчі“. Як блюзки так і штани були різних красок. Стрільці носили австрійські і російські плащі, а кіннота куртки з кожухом. Богато носило в зимі новоодержані кожухи. Кріси були різного роду: були австрійські манліхери, м. 95 і 90, російські, різного роду штуци, були навіть румунські кріси, а старшини носили револьвери різних системів. Стрільці опоясувалися ремнями, на яких тут і там виднів австрійський і російський орел. Обуву носили різнородну, звичайно чоботи або черевики з овивачами. Стрільці носили наплечники, дуже рідко телячі торністри. В наплечнику можна було найти річи цивільного і військового змісту. Набої до крісів носили по кишенях штанів, або в наплечнику. Набійниці і хлібники рідко де можна було побачити.

Машинові кріси були в ужиттє різного роду: австрійські „Шварцльозе“, Люїса, Максїма і Кольта.

Гармати, яких 3-тя бригада мала 16, було 2 австрійські 8 см. а решта 12 російські тридюймовки.

Харчі діставали стрільці ось які: на снідання солоджена кава з цукром, на обід м'ясна зупа, а крім цього денно 50 дкгр. хліба, м'яса діставали 30 дкгр. і 10 дкгр. ярини. На вечерю варено для них чай, або каву. Льон стрільця виносив денно 11 карбованців.

Стрільці відносилися до своїх старшин з повним довірям, уважали їх як правдивих опікунів, виявляли перед ними все свої жалі і все, що чули на серці. Стрільців журила дуже непевна судьба, що дальше з нами станеться, чи довго останемося ще на Вел. Україні. Ставляли питання

коли УГК піде в наступ на Галичину, і сподівались з весною великих змін у нашу користь. В очах стрільця горіла туга за рідними сторонами; журила його судьба рідні, з якою годі було переписуватися, він був дуже жадний вісток з Галичини і тому з завзяттям прочитували всі одержувані часописи. Стрільці, пр. саперської сотні, держалися все разом, солідаризувалися у всім, почували себе Українцями, як ніколи, не проявляли найменшого нахилу до большевизму, були свідомі своєї цілі. Їхнім ідеалом була велика соборна незалежна Україна. Про дезерцію ніхто з них не думав. Говорили: разом прийшли ми сюди, разом і підемо до Галичини. Хоч схоровані по більшій часті, бо всі перейшли як не плямистий то поворотний тиф, ті що повнили службу, сповнювали її совісно і без нарікань, що їм не дається цього, що жовнярови належить дати. Часописи і книжки читали стрільці з захватом, вони прочитували також і селянам по своїх квартирах і цим способом, стрільці багато причинилися до піднесення національної свідомості у селян.

А тепер черга на ті славні коні, що тільки трудів перейшли. Це велике число коней, що перейшло з Галичини на Велику Україну, значно вменшилося. Вони гинули від умучення довгими походами, від лихого відкормлювання, а ще до цього їла їх короста. Не було коня, щоби не мав її.

Около 20-го падолиста 1919 р. прийшов відпис протоколу заключеного договору з Денікіном. Цей протокіл команда 3-ої бригади всім оповістила. Ось його важніші точки: 1) УГА переходить в повному складі враз з тилловими урядами, складами та рухомим залізнодорожним матеріалом на сторону добровольчеської армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого оружніми силами Південної Росії (прим. Е. Б.) тепер командуючого військами новоросійської області. 2) УГА задержує на дальше свою організацію, старшинський збір, мову, уставу і все військове майно. Корпус СС. Коновальця не уважається галицькою частиною. 3) Російська команда добармії допоможе УГА в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які знаходяться як на території чужих держав, так і на території Росії. 4) Диктатор Галичини задержує право кермування і контролі внутрішнього життя УГА. 5) УГА не

буде воювати з армією от. Петлюри, яка бореться на фронті. 6) УГА згрупується найпізніше до 30-го листопада 1919 р. в районі Козятина, Винниці, Ілинець, Оратова, Погребища. 12) Для зв'язку зі штабом командуючого військами Новоросії висилається зі штабу УГА окремого старшину.

Зміст цього договору зробив на нас велике вражіння, навіть розчарування, в цьому договорі нема нічого сказане про Україну, а цей термін зовсім поминено. Ми жили надією, що недовго ми побудемо в союзі з Денікіном. Після заключеного договору з Денікіном не зайшли ніякі зміни. Фронтіві їх формації не проходили навіть в районі 3-ої бригади, так що ми їх не бачили. До штабу II-го УГК ввійшов для зв'язку денікінський полковник і штабскапітан з пагонами. Ми урядували далі, як передтим явно висказували свої думки, не скривалися з нічим, хоч це було проти нашого „союзника“, нашим емблемом був даліше тризуб, печатки також самі, нашою національною краскою була краска синьо-жовта. Часописи, що і даліше виходили, не змінили свого напрямку.

На днях переведено судову розправу над ген. Тарнавським і полковником Шаманеком, на якій обох увільнено від вини і кари.

Кілька днів відтак прийшов прашальний лист ген. Тарнавського, який всім проголошено. В цьому листі дякує ген. Тарнавський всім старшинам і стрільцям за їх дотеперішню службу під його проводом, оправдує свій крок: „...я хотів ратувати це, що ще осталося, щоби відтак передати вас вашим батькам і матерям... Де Ви вступали, всюди стрічали вас, як спасителів, а як Ви відходили, плакали за Вами... Но мене посуджено о зраду. Та коли суд, по переведеній розправі вернув мені мою честь, я звертаюся до вас... прашайте, даліше виконуйте свої обов'язки, а я остануся надальше з Вами, бо нам всім просвічує одна спільна мета, одна велика ціль: Незалежна Україна — і для тої цілі я посвячу решту свого життя...“

В Немирові почала урядувати денікінська стаційна команда, на будинку якої повівала трибарвна російська хоругов. Наші команди осталися без зміни, все осталося на своїх дотеперішних місцях. Крім цього денікінська мі-

ліція повнила службу на вулицях Немирова. Всякі оповістки до населення, видавані денікінськими властями, появлялися на російській мові.

Нам виплачено за місяць падолист платню і всякі залеглі льони в банкнотах по 50 карбованців, серія 233 і вищих. Т. зв. „аеропляни“, себто кредитові білети української державної скарбниці, кредитові білети по 100, 500 і 1000 карбованців, як також і всякі большевицькі гроші заказали денікінські власти приймати. Були отже в обігу українські гривні, банкноти по 50 карбованців, керенки, одеські, царські, і банкноти видання Денікіна, які прозивано воронами.

Команду 3-ої бригади обняв в дні 23 го падолиста по от. Кнітглеві от. Кучера. З причини поширення пятнистого тифу по цілому селі і появи чорної віспи перенеслася команда бригади разом з підвідділами до цукроварні в Ковалівці. В Рачках осталася лиш саперська сотня.

Вже пятий місяць, як ми вийшли з Галичини. А вражіння слідували і миналися наче в калейдоскопі. Раз приходили веселі вістки, другий раз сумні, настрої душі все змінявся... Аж прийшла мелянхолійна осінь, яка принесла нам в подарунку пятнистий тиф, з яким лучиться наша трагедія. Одна природа з нами співчувала... Над нашими головами, по селах і полях снувалися тумани густої мряки, закрили на довго життядадне сонце, щоби воно не гляділо на це наше поле смерти... З лічниць щодня виношено трупи галицьких стрільців. Не тільки в день, але й по ночах вмірали товариші, знакомі, один другий... сотий... А душу рвала невисказана туга. Коли-ж кінець цьому настане... Чи ми всі тут погинемо...

Ростуть могили одна за другою, за містом, на кладовищі... Білі хрестики на них появляються, не плаче під ними ні ненька, ні батько, ні сестра... Вони сиротами осталися, осталися самітні могили, самі, опущені, чорна, замерзла земля... а над могилами снується туман мряки, наче духи померших... лиш часом з заходу пові легкий вітрець і поблагословить їх... Де-ж найти хоч іскорку надії... Чи існує ще яка сила, сила, котраби затерла ці страшні картини. Це ж марно гинуть наші брати. А хто знов в стані отерти

гарячі сльози сиріт, вдів і матерей, що там на галицькій Україні з тугою виглядають своїх... І сумно і страшно тоді було...

До нас приходили невідрадні вістки з рідних сторін, про гірке положення наших в Галичині, під польською окупацією. Там польські тюрми переповнені нашими братами, там їх катують... І там кануть сльози...

Україно моя рідна,
 Що з Тобою сталось.
 Ізничена, зруйнована
 Ти тепер зісталась.
 Колись Тебе мордували
 І тепер мордують:
 Ні на сльози не дивляться,
 Ні жалю не чують.
 Нема кому заступитись
 За вдову небогу:
 Устеляють на Вкраїні
 Кістками дорогу.
 Україно моя мила,
 Мій краю коханий,
 Тебе нищать, нищать, нищать,
 Коли-ж край настане?

Так ілюструє тодішнє наше положення отся народня пісня.

Ми в тім часі злучилися були в одну громаду. Кождий з нас почував себе братом, устали всякі непорозуміння, товариські відносини стали як найкращі. Ми всі з тугою у серци клонили голови перед маєстатом смерти...

Селяне, хоч як гарно відносилися до нас, все-ж таки мали до нас великий жаль, бо говорили, що тиф принесли з собою Галичане. Але вони співчували нам в нашому положенні, помагали нам в чім лиш могли, доглядали хорих по кватирах, ревно ними піклувалися, годували їх нераз і коней доглядали. Вони розуміли нас, чому ми злучилися з Денікіном, і що ми з весною розлучимось з ним. Селяне хотіли і бажали лиш української влади, а про Польяків, большевиків і інших не хотіли чити. По селах відчувався великий брак солі і нафти і за ці артикули платили селяне дуже дорого.

Тимчасом роблено приготування до відходу частин II-го УГК. Під Бердичевом змагався з більшовиками I-ий УГК під командою полк. Шаманека, але, по дуже короткім часі стягнуено його з позиції з причини поширеного тифу. Більшовики зібрали більше сил і стали напирати на армію Денікіна, яка почала відступати на полудне і знайшлася в дуже скрутному положенні. Опорожнення району Жмеринка-Винниця показалося конечним. В цих районах були розташовані галицькі частини. Команда II-го УГК зорганізувала кватирунковий відділ, в склад якого входив представник з кожної бригади II-го УГК. Цей відділ мав виїхати під командою найстаршого старшини в район Вознесенська-Елисаветграду і там знайти приміщення для своїх бригад.

Саперська сотня, якої команду я знов обняв дня 13-го грудня, була занята доставою дров на залізничу станцію в Немирові, мала ладувати всяке військове майно, оружя, муніцію, харчі. Звідси малося дальше піти на полудне у вказаний новий район.

Вісти з фронту в половині грудня 1919 р. не були для денікінців вдоволяючі. Більшовики цілою силою вдарили на них з Волині і Проскурова і завдали їм тяжкі втрати. Крім цього в армії Денікіна почала ширитися дезорганізація, навіть старшинські відділи почали управляти рабунки між населенням і через це стягнули денікінці на себе гнів селян, які почали навіть на цю мнимо здисципліновану армію нападати. Отже повстання були не тільки проти більшовиків, але і проти денікінців. Денікін який не визнавав України, не тішився симпатією як у селян, так і серед інтелегенції. Як скоро прийшов на Україну, так скоро мусів з неї тікати. Скористали з цього наші частини і при відвороті денікінців, почали їх на власну руку розоружувати. Денікінці скоро пізнали, які ми для них союзники. З цієї причини, коли почався відворот денікінської армії, старшини для звязку, що були при штабі II-го УГК дали скоро ногам знати. Вони обавлялися, щоби ми їх не поубивали. Як обходилися з полоненими денікінцями більшовики, то о цім свідчать факти: більшовики в Винниці прибивали денікінцям цвяхи до пагонів і пробивали аж до тіла, відтак їх убивали.

Проти денікінців виступив також повстанський отаман Шепіль, в околиці Хмільника.

Таке невідрадне положення денікінської армії на фронті, причинилося до цього, що бригади II-го УГК мали негайно опустити дотеперішний район та малися посувати здовж залізничного шляху Жмеринка-Вапнярка і охороняти цей шлях перед евентуальними нападами. Відтак мали бригади перейти через Балту і Ананів, в цілі відпочинку і переорганізованя на дивізії в районі Вознесенська-Єлисаветграду.

Начальну команду обняв знов ген. Тарнавський по причині захоріння ген. Микитки тифом. Шефом штабу НКУГА став ген. Ціріц Густав, що недавно прибув з Відня.

Про Диктатора кружляли різні вісти, говорено, що він з бригадою УУС-ів іде до нас, що він убитий, а вкінці, що він через Румунію передістався на Чехословаччину.

УГА не маючи політичного проводу, полишена зістала самому Начальному Вождові УГА і тому ген. Тарнавський отворив при штабі УГА політичний відділ. Хто входив в склад цього відділу, не знаю. Говорено, що сюда мав належати д-р. Макух Іван.

На сам латинський святий вечір, ц. є. 24 го грудня почали виїздити підвідділи 3-ої бригади з Ковалівки. Днина була ясна, троха з приморозком, малий сніг лежав по полях.

Немалий клопіт був з перевозенням хорих. В саперській сотні були хорі з тифозною горячкою, лежали без памяти, а тут на дворі студінь. Відставити їх до лічниці було неможливо, бо там не було місця, впрочім і лічниці відходили і також не були в стані всіх хорих зі собою забрати. Полишити їх на ласку селян, на це селяне не хотіли пристати. Впрочім хорі стрільці дуже просилися, щоби їх не оставляти, а ще і коні слабкі. На підводи треба взяти і харчі, всякі саперські прибори, то що. Перевести сотню хотів я за всяку ціну. Сотня виносила тоді 39 людей, з того 23 хорих, а в цім числі 8 тяжко.

Відмарш бригади відбувався після виданої диспозиції. Перший перестанок мав бути в с. Копіївці.

Перемарш саперської сотні відбувся так, що на сотенні підводи зложено вперед весь технічний матеріал,

на ньому розстелено соломі і на це покладено хорих стрільців, яких поприкривано кожухами і різними плахтами. З цим першим транспортом поїхала і сотенна кухня, яка весь час дороги варила для хорих чай. В с. Соколець мали остатися, а коні по відпочинку мали знов вернути назад до с. Рачок по решту стрільців. Так перевезено цілу сотню, до с. Соколець в дни 26-го грудня; на щастя ніхто з хорих по дорозі не вмер. Цим способом відбулася дальша дорога двома наворотами до с. Копіївки, в днях від 27-го до 29-го грудня 1919 р.

Переїзджаючи через місточко Печари, запримітив я, що многі жидівські хати стояли порожні і понишені. Тут гуляла літом банда Ляховича, яка зробила погром в цьому місточку. Місточко положене над рікою Бугом, через який веде гарний залізно-бетонний міст. В тому місці береги Буга стрімкі і скелісті; дальша дорога йде через однамітну пісковату околицю.

Згодом прибули до Копіївки всі підвідділи 3-ої бригади. Штаб бригади заквартирувався в парохіяльнім домі. Священика не було, недавно помер на п'ятнистий тиф. Полишив в спадку багато малюнків, здебільша релігійного змісту. Небіщик був щирим Українцем, малював залюбки також на народні мотиви, хоч його малюнки, дуже старанно викінчені, не представляли великої вартості.

В Копіївці жило багато латинників, вони мали тут свій костел і школу, в якій навіть тоді вчили. Школа мала дві учительські сили, які на спілку з латинським священиком вели польонізаційну роботу серед тутешнього населення. Селяне-латинники доставляли школі правильно дров на опал. В шкільній салі поміщувалася польська бібліотека для агітаційних цілей. В противенстві до польської школи наша українська була зачинена, бо байдужі дядьки, мимо прохань і благань свого учителя, ніяк не хотіли привезти дров з поблизького ліса. І прикро мені було глядіти, як польська дітвора на нашій Україні учиться на своїй мові (хоч правду сказавши вони не вміли говорити на польській мові, були лиш латинниками), а українська дітвора, завдяки байдужності своїх батьків, пустувала по хатах. В польській школі по стінах повно образів польських королів і мап, а наша пусткою світила... Користаючи з хвиливого побуту в Ко-

піївці, доставили наші підводи дров, щоби наука могла відбуватися. В Копіївці помістився 6-ий п. п., 3-ий гарматній був в с. Юрківці, а 5-тий п. п., що стояв довший час у Винниці для охорони НКУГА, ще не прибув до бригади. В часі дороги померло багато стрільців.

В Копіївці пробули ми до 1-го січня 1920 р. і в цім дні вирушили ми через Тульчин до с. Нестерварки. Погода: мрячно, болото на дорогах пустило. По дорозі стрічали ми денікінських старшин і урядовців, що на підводах утікали зпід Жмеринки і Винниці. Рівнож і м. Тульчин опустили денікінські власти, передаючи його в наші руки. В Тульчині примістилася команда II-го УГК, інтендантура корпусу і бригад. На вулицях місточка повнила службу наша жандармерія. Сюди прибула також й лічниця 3-ої бригади.

Другого дня прибула команда 3-ої бригади до с. Кирнасівки: штаб примістився в цукроварні, а підвідділи і 6-ий п. п. на селі. Тяжко було дістати тут квартиру, бо майже в кожній хаті лежали цивільні хорі на тиф. Селяне, підбурені темними духами, почали у нас красти коні, баняки від кухонь, то що, бо виділи нашу безсильність. Попри це в них знаходилося багато оружа. Щоби уникнути евентуальних непорозумінь, перейшла команда бригади з полком і підвідділами в дні 6-го січня 1920 на самий різдвяний вечір до с. Клебаня. При переїзді до цього села один стрілець, з булавної сотні, назвиском Глова, хотячи скоротити собі дорогу, переходив через шойно замерзлий став і потонув. Мимо негайної помочі не вдалося його вратувати.

В цьому селі прийшлося нам відсвяткувати перший Святий Вечір на Великій Україні... На дворі й не подабало на це свято: ні снігу, ні морозу. А у нас ні відповідних харчів, ні спритних куховарів. Команда бригади заквартирувалася у волостнім будинку, де містилася і старшинська столова, а по селі хорі стрільці.

Сумний був цей Святий Вечір... Приготовлено дещо до святої вечері. Стрільців щедро угощували по квартирам селяне, чим могли: варениками, кутьою і самогонкою, яку всюди виробляли. О 7-ій год. вечером, зібралися в старшинській столовій здорові старшини зі штабу бригади на традиційну вечерю. Стіл закрито білою скатертю, на нім хліб і дві свічки, довкола стола лавки. Мовчки позасідали

ми до стола, а думки наші блукали ген-ген, далеко на заході, по нашій любій Галичині,... там під селянські стріхи, втискалися до хат наших найближих, вдиралися до понурих келій вязниць... блукали по різних таборах, де сотки наших в страшних муках конає... Там ллються сльози... і у нас невесело, сумно... Хотілося на силу забути (що сьогодні таке урочисте свято, свято родини, на яке всі зїзджаються... Хотілося забути, щоби душі не ранили і жалю собі не завдавати... Мовчки споживаємо борщ, вареники, якісь голубці, й кутю, але це чомусь не йде, не смакує, дарма що цілий день постилося... „Не знати, як там наші святкують“... — хтось запитав. І знов мовчанка... душа з собою розмавляла... Й колядувати чогось не хотілося, дарма що співучий народ. На силу котрийсь почав: „Бог предвічний...“ і за ним всі потягнули. Решту вечера провели ми на розмовах на сучасні теми і вчасно розійшлися по своїм квартирам. На дворі було темно, а по хатах повно світла, чути було коляди. Час від часу ударяв вартівник в дзвін церкви, на знак, що вартує, а відтак в селі було тихо, лиш від сторони Рахнів лісових доходило гудіння гармат.

В часі свят улаштовано в Клебані „сход“, на якому селянам представлено ціль нашого пробування на Великій Україні, говорено їм дещо з історії України. Селяне дуже ввічливо відносилися до нас.

В Клебані пробули ми до Нового року. За денікінцями і слід загинув. Большевики прорвали їм фронт, тому прийшов нам приказ до дальшого походу. Але куди йти... По цій причині почали у нас виринати різні думки і питання. Команду УГА обняв знов ген. Микитка, а шефом штабу остався дальше ген. Ціріц. Знов в район, куда мав перейти II-ий УГК, прийшли большевики. Ми тоді не оглядалися на прикази Денікіна, який тоді не представляв вже поважного чинника. Нам треба було вибрати собі самим дорогу, яка для нас була-би найвідповіднійша. Ясної політичної орієнтації нам НКУГА не дала. Супроти цього, що час на часі не стояв, бо большевики були недалеко, почали між старшинами виринати різні погляди; одні були за тим, щоби увійти в порозуміння з повстанцями, другі з большевиками, інші знов, щоби всі три галицькі корпуси згрупувати

в одно місце і почати воєнну акцію на власну руку, в сполучі з повстанцями.

Щоби досягнути одну думку, щоби не було роздвоєння в поглядах, скликав командант II-го УГК полк. Вольф до Клебані всіх командантів бригад II-го УГК на нараду, на день 10-го січня 1920 р. На цю нараду прибули з бригади УСС-ів сот. Носковський Зенон, з 4-ої бригади от. Шашкевич, з 7-ої в заступстві хорого підполк. Бізанца от. Волощук, з 3-ої бригади був от. Кучера. На цій нараді з'ясував полк. Вольф наше положення і орієнтацію. Він пропонував на всякий випадок дальше відмашеровувати, бо два інші наші корпуси вже давно відступили на полудне та йдуть в сторону Одеси. Впрочім НКУГА є за цим, щоби відступати дальше.

Мені одно не було ясне, чи НКУГА брала тоді під розвагу це велике число хорих стрільців, які лишалися по лічницях, вже підчас відступу з Немирова, яких було неможливо з причини великих морозів і браку одежі з собою забрати і вони мусли остатися на ласку і неласку судьби по селах без найменшого заосмотрення. Можна сміло сказати, що ми в цей спосіб втратили по дорозі 50% стрільців, бо пр. 3-тя бригада мала тоді в дні 10-го січня 847 стрільців. Об цім мабуть НКУГА мабуть не подумала, а можна було в части цьому лихові зарадити, бо денікінські магазини були повні, а вони відступаючи, полишили їх на залізничних стаціях, які відтак селяне розграбили. В цих магазинах було повно одностроїв, обуви і всячини, а цим можна було наші частини обильно обділити.

3-тя бригада, мала після виданої диспозиції, відійти з Клебані в дні 15-го січня до Тростянця, а відтак до Бершаді.

Нашому відходові не сприяла погода, бо велике болото пустило на дорогах, а в нім колеса застрягали аж по оси. Впрочім слабкі коні, стрільці босі, не могли йти по таким болоті. Однак мимо цього в призначений день дав от. Кучера наказ до відмаршу, хоч команди підвідділів і полку зголосили неможливість походу. Це було причиною, що сотник Запутович як шеф штабу війшов в конфлікт з командантом бригади от. Кучерою, бо сот. Запутович, підозріваючи от. Кучеру о зраду, приарештував його. Супроти цього

команда II-го УГК відкликала от. Кучеру з команданта бригади, а сот. Запутовича зависила в урядованю аж до переведення судового слідства. Команду бригади обняв тимчасово сот. Бакович Володимир, а місце шефа штабу обняв чет. Дольницький Мирон.

Відхід бригади наступив шойно рано 17-го січня 1920 року. Болото було примерзло.

На виході з Клебані селяне зі сльозами в очах просячи щоби ми у них дальше осталися, а вони нам у всім допоможуть. Зазначу, що в цьому селі були повстанці, які готовилися до весняних виступів против большевиків. У селян було повно укритого оружя і муніції, а навіть і гармати. Мені показував один селянин, як укривається гармату; її розбирається цілу, а відтак продинокі складові части переходується під оборогами в соломі.

Під вечір тогож ще дня, прибули ми без особливших пригод пізним вечером до с. Тростянець. Цілу дорогу падав сніг. З нами переходили і інші бригади.

Досвіта вирушили ми в дальшу дорогу. Це було 18-го січня на Йорданський Святий Вечір. Ще темно було як ми вже були за селом. Ішлося без відпочинку. Хорі стрільці їхали на сотенних підводах, а здорові йшли пішком. Около полудня розмерзло на дорозі болото і це причинилося до повільного походу, бо почва була глинковата. Під вечір прибув я зі саперською сотнею щасливо до місточка Бершаді, в балтськім повіті. До нього переходили ми через Верлівку; ґрунт пісковатий, лекше було йти і тому саперська сотня випередила інші підвідділи, які ще осталися по заду. Вже був пізний вечір, як я закватирувавши сотню по тимчасових кватирах, пішов на свою, де мене господарі угостювали „щедрою“ вечерою. Змучений, довгими походами пішов я на спочинок. Рано збудили мене крісові стріли і відгуки ручних гранатів. З першу я був переконання, що вже большевики на нас напали. Однак я переконався, що тут є такий звичай, що в часі водосвяття уладжують таку стрілянину.

Поволи почала приходити до Бершаді решта відділів 3-ої бригади, займаючи призначений район. Команда II-го УГК примістилася у гарному будинку при почтовій вулиці. 1/5 курінь, що вийшов з Винниці, прибув сюди також і при-

містився на Фльорині. 3-ий гарматний полк зі всіма батареями заняв с. Яланець; його команду обняв в заступстві хорого от. Шепаровича, от. Кнайфель.

Богато старшин і стрільців лишилося в лічниці 3-ої бригади, що ще довгий час там осталася. Велике число осталося по приватних кватирах по селах з причини тифозної горячки і зима.

Тому, що стан саперської сотні був дуже малий, команда бригади розв'язала цю сотню в дні 21-ого січня, приділяючи людей до різних підвідділів, а технічний матеріал передано саперському складові II-го УГК. Я остався при штабі бригади.

В часі нашого походу з Немирова помер в Печарі в дні 2-го січня 1920 р. бл. п. пор. Гой Михайло, обозний референт бригади і б. командант I-го бережанського куріня, добрий жовнір і товариш.

Від йорданських свят почалася правдива зима; упав великий сніг, настали сильні морози, які доходили до 20 степенів. Однак життя плило своїм руслом, всюди кипіла праця. Ми зістали полишені на самих себе. Денікін шез. Стаційна команда II-го УГК, з першу під командою пор. Гірняка Миколи, а відтак сот. Кекиша Льва, берегла ладу і порядку в місті, за її старанням відновлено парню для стрільців, а крім цього стаційна команда займалася похоронами померших Галичан. Видавала також прикази для цілої залози в Бершаді.

Денікінські і совітські гроші стягнуто з обігу; були в уживанню лиш українські.

З кінцем січня обняв команду II-го УГК, на місце захорілого на п'ятнистий тиф, полк. Вольфа підполк. Бізанц Альфред, дотеперішний командант 7-ої бригади.

Кравецькі і шевські варстати, якими орудувала інтендантура II-го УГК, почали свою працю.

Тепер почався відчувати великий брак готівки, тому почато продавати із цукроварень цукор, або вимінювано його за артикули потрібні для армії.

Тиф, здавалось, почав вигасати, але то лиш позірно, бо в нас було багато таких, що вже перехорувалися тифом, а знов велике число хорих полишилося позаду нас. Що

правда бактерії тифу слабли і через це смертність значно у хорих зменшилася.

А тепер дещо про місточко Бершадь. Його положення дуже мальовниче. Робить вражіння місточка, в яксм у мирних часах з далека від світа плило життя спокійно; тут процвітала торгівля і люде жили у великій згоді між собою. Так мені видавалося в першій хвилі. Положене над рікою Дохною; ґрунт всюда пісковий. Ріка творить тут став, через який веде гребля з водним спустом, при якім знаходиться турбіновий млин. Цею греблею йдеться до близької Фльорини так, що мається вражіння, що ці дві місцевості є зляні в одну.

В Бершаді було огнище українського життя. Величавий будинок української кооперативи, де містилися всі культурні і просвітні товариства, в яких гуртувалися дооколичні Українці. Цей кооператив провадив торгівлю на широку скалю з далекими місцевостями України. В тім будинку поміщувався великий склад ріжних товарів, а по його бюрах було заняте велике число співробітників. Тут була і столова для співробітників. Кооператива провадила велику крамницю товарами щоденного ужитку. В окремому будинку містилася печатня, т. зв. „Спожив-Союза“ яка печатала ріжні друки для кооперативи: тут печатано також, видаваний кооперативою „Бюлетин“, себто періодичний часопис, видаваний для інформаційних цілей. Недавно розстріляли денікінці двох співробітників цієї кооперативи, щирих Українців, що свідчить наглядно, що по при те все співробітники працювали на політичному полі. По селах, що неділі, улаштувано заходом цієї кооперативи ріжні сходи для селян, на яких проголошувано ріжні відчити на теми кооперативи, соціяльні, просвітні і політичні. Тим робом немало причинилася кооператива до піднесення національної свідомості між селянською масою, яку-то роботу безпереривно продовжувано. До цього причинилася рівнож і обильна бібліотека, якою розпоряджала кооператива, визичаючи, чи продаючи українські книжки селянам. Що неділі і свята улаштував аматорський кружок українські вистави в театральній салі в Бершаді. Населення Бершаді в середмістю по більшій части жидівське; християне мешкали на передмістях. Бершадь мала гімназію, що поміщу-

валася у власнім одноповерховім будинку: наука в ній відбувалася на українській мові. В Бершаді стояла одна церква, на Фльорині дві. Гарних будівель тут не було, в середмістю стояло декілька будинків одноповерхових, самі жидівські будови старої дати, в середині місточка розлогий майдан, або базар, на яким що тижня у вівторок відбувався торг. Сюди привозили селяне всякі товари як зерно, сало, молоко, чоботи то що, а продавали це все за царські, керенки, або українські гроші; інших не хотіли приймати. Гарний колись парк, в якому стояла панська палата, цілковито знищили селяне при настанню „свободи“: дерева вирубали, палату спалили. В цім парку стояв латинський костел, який радше подавав на каплицю; тут відправляв латинський священик богослуження.

Стаційну варту в Бершаді повнив 1/6 курінь. Вартівня містилася в середині місточка. Аж до приходу большевиків зміна стаційної варти в неділі відбувалася при участі корпусної музики. При зміні варти в неділю були присутні командант корпусу і вільні від занять старшини. Зміні варти приглядалися товпи цивільного населення. Неодному тоді в нас витиснулася сльоза з очей, коли дивився на нашого схорілого стрільця, на його запалі лиця від недавно перебутої недуги, його очі повні туги, на його нужденний однострій, на якому виднили сліди пролитої крові, та на його здерті походами черевики. А мимо цього стрільці виконували гарні рухи і звороти, добре орудили рухами крісів, гарно держали поставу на „позір“. Зміна варти відбувалася після австрійського службового правильника. Після зміни варти відбувався почесний хід, підчас якого пригривала музика. Неодин б. австрійський сотник признавав, що його „штандова“ сотня кращих рухів не виконувала-би. По відбутій дефіляді грала музика гимн: „Ще не вмерла Україна“, а відтак, йдучи містом на квартиру, пригривала марші.

Полевий суд II-го УГК, під проводом сот.-судді Крета, почав сильно урядувати, бо в ньому повно залеглостей...

Користаючи з вільного часу, зладив я на спілку з хор.-дром Заклинським Ростиславом календарик для стрільців, який випечатано в друкарні місцевої кооперативи в 2000

примірників. Паперу на цей календарик доставила інтендантура корпусу.

Аматорський кружок 3-го гарматного полку давав кілька разів в гарній салі торговельної спілки в Яланці українські вистави. Після вистави відбувалися забави з танцями.

В околицях Бершаді крутилися повстанці, з якими ми стояли в добрих відносинах.

Спокійно жилося тоді нам і не знати, як довго воно тревало-би, якби не большевики, що йшли на нас від півночі.

Кожний впрочім, хто був в той час в Бершаді, має свої особисті спомини: добрі і злі...

IV.

Перехід до большевиків.

Начальна команда УГА, що під напором большевиків була опустила Винницю, стояла у вагонах, що все пересувалися на залізничному шляху Вапнярка-Крижопіль. Там почали радити, що дальше почати; одні були за цим, щоби відступати на Одесу, другі — головно сот. Гадзінський і пор. Струхманчук — були думки, щоби увійти в порозуміння з большевиками, треті були за цим, щоби перейти на румунську територію. Але НКУГА не знала, якої гадки були фронтові частини. В цій справі скликано до постою 1-го УГК в Чечельнику представників фронтових формацій на нараду. Там прибули також і представники етапу. На цій нараді рішено вибрати представників на переговори з большевиками, які за всяку ціну мали заключити з ними договір. Це було при кінці січня 1920 р. Переговори з большевиками відбулися в Винниці і на них большевики пристали прийняти нас в склад своєї армії. Переговори вів от. д-р Гірняк Никифор, от. д-р Шухевич Степан і інші. Умови були менше-більше такі, як з Денікіном, лиш з цею різницею, що УГА малася сейчас переорганізувати, корпуси з огляду на малий стан перемінити на бригади, бригади на полки, полки на куріні і т. д., все після штатів і на взір совітської армії. В слід за цим прийняла УГА третій прикметник: „черво́на“, в скороченню ЧУГА. По всіх частинах УГА, заложено революційні комітети, „ревкоми“.

Справа злуки з більшовиками видавалася мені за вчасною, хоч не один признав, що поняття інтернаціоналізму, засади і ідея Маркса гарні, але на введення їх в уживання, згл. в життя треба ідеального світового устрою і відповідної підготовки, а не впроваджувати їх в цей спосіб, як це роблять більшовики, лиш терором і деспотизмом. Ми не були на це приготовані як слід. Ми знали більшовиків як таких, що хоч йшли під кличами інтернаціоналу, але йшли на Україну з терором виключно в цілях імперіалістичних. Хоч вони признавали українську радянську Республіку, але це все було лиш на папері; в практиці воно трохи инакше було... Не можна було зрозуміти, щоби ми, змагаючися за Україну, мали йти під знаком інтернаціоналу, який нам зовсім чужий — і це саме в цім моменті, коли наші вороги йдуть на нас під своїм національним стягом. Не можна було погодитися з цим, щоби закинути дотеперішні наші змагання о суверенну українську державу, а йти з тими, котрі провадять на Україні русифікаційну роботу; це-ж йшли на Україну ліві російські імперіалісти. Впрочім ми бачили наглядно, як більшовики розстріляли невинних Українців-інтелігентів, чули про їх страшний, нечуваний терор, чули про їхню господарку і про їхне безголова. За панування правих російських імперіалістів були для Українців тюрми і заслання, а тепер коротша справа: розстріл. В їхній армії не було дисципліни, як у нас; зі сторони їх комісарів панував великий терор. Ми чули кілька їхніх старшин, по їхньому „командірів“, розстріляно по частинах, за підозріння о контрреволюцію, або за буржуїство. А про славні „Чеки“ також чули ми багато...

Ми побоювалися, щоби в нашій армії сього не було, хоч на таке не заносилося; наш стрілець добре знав свого старшину, знав, що в нас нема буржуїв, він знав положення своїх старшин. Одна доля нас лучила, одна думка в нас всіх була. Як з нами обійдуться більшовики, цього ми не знали.

Такий погляд був у нас тоді.

Кінець кінців, ми увійшли в порозуміння і в союз з більшовиками. II-ий УГК і взагалі вся УГА ввійшла в склад і розпорядження XII-ої совітської, російської армії.

„Ех яблочко, куда котишься“,... співають красноармійці підчас походів. І до нас воно прикотилося і нас з собою забрало...

До нас почали приходити вістки, що большевики вже недалеко. Почато робити приготування на їх прихід. В команді II-го УГК зложено ревком, а також і в 3-ій бригаді. Рівнож і цивільні в себе заложили його.

Старанням бюра пропаганди II-го УГК почато видавати і печатати в друкарні „Спожив-Союза“ часопись для стрільців, „Стрільську думку“, в якій помішувано між иншим статі на кличах Леніна і Троцького, щоби в цей спосіб з'ясувати нашому стрілецтву наше сучасне положення, що ми вже йдемо під червоним прапором, що боремося тепер з капіталістичним світом, боремося о визволення всего пролетаріату світа, робітників і селянства, з під ярма виэйску, що ми маємо цілий світ в тій цілі підбити і т. д. На першій стороні цього часопису був уміщений большевицький клич: „Пролетарі всіх краів лучіться до купи“. За такий клич потягнули відтак наші комісарі сот. Франка Тараса, який вів редакцію цього часопису, до строгої відповідальності:

В дні 8-го лютого 1920 р. прийшла вістка, що на другий день придуть до Бершаді большевицькі куріні на залогу. Повстанці, що ще тут в тім дні крутилися по місті, на сю вістку поховалися. На корпуснім будинку завішено червоний прапор. Заряджено всюди строго поготівля. Стацийну варту і жандармерію скріплено. Серед такого розгару приготування пішли ми пізно вечером на спочинок.

Десь около год. 2-го по півночі заряджено в районі 3-ої бригади алярм, а всіх старшин скликав сот. Бакович до штабу бригади на нараду. Підчас цього чули ми, зі сторони цеї місцевості, де стояла 4-та бригада, гарматні і крісові стріли. З першу ми думали, що це большевицькі відділи напали на 4-ту бригаду, але відтак показалося, що в штабі цеї бригади повстав розкол з причини поглядів. Ото от. Шашкевич разом зі своєю дружиною і своїми приклонниками не хотіли йти з большевиками в союз; вони покинули свою бригаду, забравши з собою скарбницю бригади і всяке инше майно. За втікаючими почали стріляти власна артилерія і скоростріли. Переходячі тамтуди боль-

шевицькі відділи були переконання, що це на них стріляють, отворили також огонь зі своєї сторони. От Шашкевичові вдалося таки втечи. На нараді в штабі 3-ої бригади вибрано делегатів, які мали привитати большевиків при вході до Бершаді. Рішено на шапках причепити під тризубом червону стрічку і тепер кликати себе „товаришами“. На будинку бригади завішено червоний прапор. По цій нараді розійшлися всі по своїх квартирах, за виїмком дижурного старшини.

Над раном почали приходити до Бершаді большевицькі куріні. Як командіри, так і червоноармійці їхали на селянських підводах. Нужденно це все представлялося. До команди бригади прибув большевицький курінний командір і сотенні. Вони були досить прилично одягнені, заховувалися чемно. Ми почали їх інформувати про наше положення, вони знов оповідали про всячину так, що наші балачки протягнулися досить довго. Командіри говорили до нас на руській мові. Ми гостили їх перекускою. Дуже вражала їх наша дисципліна.

Прибувший сюди большевицький курінь закватувався на Фльорині, де стояв наш 1/5 курінь, під командою пор. Затварського. Зпершу заховувалися червоноармійці супроти нас дуже чемно, але по двох днях забрали вони у нас від сотні кінноти корпусу майже всі коні, а від 1/6 куріня всі машинові кріси і муніцію. Це хотіли вони вже першого дня зробити, але мабуть боялися нас. Щойно на наше домагання у вищих большевицьких командах звернули вони нам забране майно, але тільки в часті.

З большевиків не дуже були вдоволені місцеві мешканці, бо доки їх не було, в місті був спокій і не було жадних рабунків; тому тепер далися чути нарікання на „комуну“. А що доперва говорити про селян, яким большевики все давалися в знаки. Селяне не хотіли приймати большевицьких грошей, які тепер почали бути в обізі. З цієї причини селяне привозили вже менше товарів на базар, ніж передше. Товари з хвилию прибуття большевиків до Бершаді, значно подорожіли.

Ми почали поволи перетворюватися в большевиків: хоч хотіли й не хотіли, треба було... щоби відтак дістатися до Галичини.

До штабу корпусу приїзджали все різні большевицькі командіри і комісарі, які хотіли нас пізнати. Дотеперішній шеф штабу корпусу от. Льонер з причини надмірної праці, захорів на нервовий розстрій, а його місце заняв сот. Білинкевич Василь з бригади УСС-ів.

II-ий УГК, який підлягав безпосередно XII армії, мав переорганізуватися в бригаду вже протягом місяця лютого. Почато робити різні списки і готовити штати.

До Бершаді почали приходити з давних наших постой наших стрільці і старшини як виздоровці; їх приділювано до давних частин, через що стан наших полків трохи збільшився, хоч і в Бершаді умирили на п'ятнистий тиф. Протягом місяця лютого умерли в Бершаді слідуочі стрільці старшини і стрільці з частин II-го УГК: сот. Нестайко Юліан, пор. Нагайло Іван, пор. Семкович Дмитро, пор. Гецельт Адольф і чет. Галаса Бронислав; зі стрільців помер тут однор. віст. Тисовецький Іван зі Станиславова, стр. Годованець Василь з Молодилова, а крім цього багато інших стрільців, яких імен не памятаю. Всіх хоронено величаво на Бершадському кладовищі при участі корпусної музики, стрільців старшин, полевих духовників і великого здвигу народа. Над могилами промавляли бесідники. Особливо величаво випав похорон пор. Гецельта, який з всякими церемоніями улаштував місцевий жидівський кагал. Списи померших стрільців в Бершаді поміщені в видаваній тоді „Стрілецькій Думці“.

Погода: до 20 ого лютого досить сильні морози і сніг, а відтак до кінця місяця було лагідно, сніг почав таяти.

По тижневі відійшов большевицький курінь, що стояв на Фльорині на фронт, їх стацийну команду і варту вони стягнули. Так ми знов остались самі.

До команди корпусу прийшов на комісара Яків Струханчук (артист-маляр), бувший пор. УСС-ів, б. перзональний адютант ген. Тарнавського і його заступник Сидір Сенік. Вони мали припоручений нагляд над реорганізацією корпусу і мали ширити большевицьку ідею між нашими частинами на основі одержаних інструкцій від большевицького командування. Вони привезли зі собою багато брошур, якими мали обділити наші частини. Їх першою задачею було зробити корпус таким, щоби він мав вигляд больше-

вицький. Дотеперішні написи з синьо-жовтими буквами, які містились на військових командах, приказали поскидати, всякі національні емблеми і відзнаки з шапок сейчас поскидати, а на їх місце припняти червоні ленточки. Всякі відзнаки, підстаршинські і старшинські, мали всі поскидати. Від тепер мали себе кликати всі „товаришами“, всякі дотеперішні старшинські титули скасовано, салютованя поза службою не було вказане, слово „слухнянно“ зборонено, стрільців, як „чурів“ не могли старшини уживати. Скасовано там всякі старшинські і підстаршинські столові. Як старшини, так і стрільці мали діставати однаковий пайок харчів і однакову платню, з виімком тих, котрі занимали яку посаду, пр.: сотенний, курінний, полковий і т. д.

До мене, як бувшого УСС а, звернувся був шеф штабу сот. Білінкевич з запитом, чи всі в 3-тій бригаді згодилиби-ся, щоби переорганізований II-ий УГК, перемінений на бригаду, названо: „I-ша бригада Червоних, Українських, Січових Стрільців“, або в скороченню: „I-ша бригада ЧУСС“. Очевидна річ, що ніхто не мав нічого против цієї назви і цю назву прийнято.

По кількох днях появили-ся на будинку і на стаційній команді нові таблиці, на яких були намалювані букви на жовто на червоному тлі, а обвідки таблиць були синьо-жовті. Печаток уживано на дальше з тризубом, але вкінці комісарі таки наперли і тризуб з печаток вирізано так, що печатки осталися голі.

Полевий суд II-го УГК перемінено на шумну назву: „Револуційний Трибунал I ої бригади ЧУСС.“

3-тю бригаду переорганізовано на 3-тий піхотний полк, а її полки на куріні. Таке зроблено з іншими бригадами, які підлягали II-му УГК. І так: 7-му бригаду перемінено на 7-ий п. п. бригаду УСС-ів на 1-ий п. п., 4-ту бригаду розвязано. 3-ий гарматний полк перемінено на легкий дівізіон. Кождий піхотний полк мав також сотню скорострільів і по три куріні. При бригаді мав бути також один полк кінноти і технічна сотня. Рівнож інтендантуру, харчеві склади, санітарні відділи, харчеві валки переорганізовано і перемінено все після большевицьких штатів, а кождий окремий підвідділ мав дістати, окремого комісаря для ведення контролі у виконуванню приказів командантів.

Бюро пропаганди корпусу видавало даліше „Стрільцьку Думку“, але вже зі зміненим кличем: „Пролетарі всіх країв єднайтесь“. Другі числа цього часопису мали вже характер правдиво большевицький. В них помішували свої статті наші комісарі, були там і депеші, одержані радіотелеграфічною стацією корпусу з Науен і Москви. Ця стація містилася на Фльорині.

10-го марта доповнено бригаду ЧУСС стрільцями з групи СС-ів, що прибули сюда зі шпиталів із околиць Жмеринки.

В неділю, 7-го марта, о 4-тій год. поп. улаштував комісар корпусу Струхманчук і його заступник Сенік перший мітінг для всеї залоги в Бершаді. Цей мітінг відбувся на подвір'ю корпусу; на ньому явилось багато старшин і стрільців. Мітінг, або інакше, збіговисько, відкрив Струхманчук довгою промовою, в якій вказав, що ми повинні змінити вже свої дотеперішні переконання, що ми повинні відродитися, перейти духову революцію, почувати себе справді рівними, як товариші, що ми всі повинні йти рука в руку з тими, що в імя інтернаціоналу змагаються о визволення всего пролетаріату світа зпід ярма капіталістів і буржуїв і т. д., що нашою відзнакою стається тепер п'ятираменна червона зірка, на знак п'яти частей світа, нашим прапором буде прапор червоної краски, як знак інтернаціоналу, що під цим прапором повинні гуртуватися робітники і поневолене селянство, а всякі дотеперішні відзнаки, всякі тризуби, льви і т. и. синьо-жовті відзнаки і прапори, як знаки Петлюри і Петрушевича, ми повинні зараз покидати. По нім промовляв його заступник Сенік менше-більше так само, він умотивував, чому ми маємо дотерішні наші відзнаки скинути, а заступити червоними, бо мовляв, дотеперішні наші відзнаки сплямлені червоною кровію нашого робітника і селянина, що нас провадили в бій ріжні авантюристи, що дотеперішних наших провідників постигне велика кара, як мечь за прогріхи, що ми не повинні вже більше співати „Ще не вмерла Україна“, бо цей гимн співають Петлюри і Петрушевичі, ми повинні співати „Інтернаціонал“.

Обі промови поділяли на нас дуже пригнобляючо, бо це все видалось нам чуже, не своє... Тут нема цього тепла, все якесь холодне...

З часом отворено по всіх підвідділах ревкоми, поприділювано комісарів, на щастя, своїх людей, бувших старшин. Комісарі мали вести у всьому контролю і нагляд. Вони мали пропагувати большевицьку ідею між нами, при помочі мітінгів і брошур, закладати комуністичні гуртки, т. зв. „комячейки“, основувати бібліотеки і т. д.

Відносини між старшинами і стрільцями зовсім не змінилися, навпаки, ще більше затіснилася, були більше сердечні, старшини ще більшим довірям тішилися між стрільцями.

Трудна справа була зі скиненням наших дотеперішніх відзнак. Зі старшинськими відзнаками пішла справа легко, ми всі їх поскидали, бо комісарі грозили нам арештом. Національні відзнаки скинено доперва на сильний натиск наших комісарів.

Заходом місцевих українських товариств і при співучасті наших старшин і корпусної музики улаштовано в дні 9-го марта 1920 р. в Бершаді Шевченківське свято. Контролю над ним і над його програмою вів комісар Струхманчук. Тогож дня рано відбулася панахида по Шевченкові на площі коли церкви в Бершаді, але брати участь в ній нам заборонено. Вечером відбувся в місцевій театральній салі святочний концерт. Саля пристроєна була червоними і синьо-жовтими прапорами, хоч цих послідних заборонив комісар уживати, всі стіни були омаєні смеречиною, перед будинком була построєна брама з березового дерева, омаєна смереками. На брамі повівали червоні і синьо-жовті прапори. В програму концерту входили промови, хоральні продукції, деклямації Шевченківських творів, сольо-співи; виступала також корпусна музика. Настрій був дуже святочний і піднеслий. Все йшло дуже гарно, саля забита, ніде місця не було, білети всі розпродано, почала йти точка за точкою концерту, яку провірив і переглянув передтим Струхманчук. Але втім прийшло щось неожидане. Коли один школяр деклямував „Тарасову ніч“, устав в льожі Струхманчук і піднеслим голосом заборонив її дальше деклямувати. На салі счинився рух і крик на знак протесту і обурення так, що Струхманчук заборонив на дальшу продукцію концерту, а навіть, одного підхорунжого, що голосно протестував, приказав арештувати. Одним словом стався скандал, бо Струхманчук уже передтим знав і мав програму у своїх

руках, не заборонив тоді перед концертом цієї деклямації, аж тепер підчас її проголошування. Дперва, по довших переговорах між ним і директором гімназії, згодився Струхманчук на дальшу продукцію концерту, але з поминенням деклямації „Тарасової ночі“. Спешений і скомпромітований Струхманчук зараз вийшов із салі. От навіть заборонено деклямувати Шевченкові твори, дарма, що большевики уважають Шевченка великим революціонером і всюди його кличі проголошують... По скінченім концерті грала музика „Інтернаціонал“, бо инше грати було заборонено.

Другого дня відбувся маніфестаційний похід всего бершадського гарнізону вулицями міста. Перед тим відправлено богослуження в церкві, участі в якім нам не було дозволено брати. Після скінчення богослуження відбулися на майдані перед церквою маніфестаційні збори, в яких взяли участь всі наші стрільці і старшини, а також і цивільні мешканці і кооперативи і представники товариств та жидівської громади. На цих зборах проглушували ріжні бесідники привіти. Після зборів відбулася дефіляда всего гарнізону перед бригадйним штабом, підчас якої грала музика.

Реорганізація корпусу протягнулася до 15-го марта. Начальну команду УГА переіменено на „Полевий штаб ЧУГА“: Його осідком тепер була Балта. Зпершу був командантом підполк. Вітошинський, а відтак Порайко: його штабови приділено шось 12 ріжних большевицьких руських командірів.

Команду 1-ої бригади ЧУСС обняв полк. Шаманек. Большевицькі штати приписували дуже мале число місць командірів і тому, при реорганізації корпусу, осталося богато старшин без приділення. При тім треба знати, що ті старшини і комісарі, яким припоручено справу приділювання старшин, руководилися всі протекцією і зглядами. Хто був уважаний за контрреволюціонера, той жадного приділення з засади не дістав. Неприділених старшин відсилано на „склад“ до полевого штабу ЧУГА в Балті. Полеві духовники зайняли приписане місце в большевицьких штатах „учителів“: при штабі 1-ої бригади ЧУСС, остався о. Панасевич Дмитро, а при 3-ім полку ЧУСС о. Вала. Немалий клопіт був із обсаджуванням місць лікарів, бо їх брак дуже відчувався. І так пр. місце санітарного референта при II-ім УГК займав довший час сот. ветеринар Майка Василь.

„Стрілецьку Думку“, якої вийшло всего чотири числа, переіменовано на „Червоний УСС“, а давних її редакторів, як сот. Франка Тараса, пор. Бабяка Володимира і ин. звільнено з цієї посади і зготовлено подорожні документи до Балти, на „склад“. (Пор. Бабяк Володимир, родом із Рогатинщини, був зайнятий писанням історії II-го УГК, збирав різні фотографічні знімки, яких успів багато зібрати, як також і багато матеріалу, який відноситься до побуту УГА на Великій Україні, зістав убитий більшовиками в літі 1920 р. в с. Осівці, недалеко Гайворона. Він одержавши з бригади ЧУСС. подорожні документи до Балти, не поїхав там, а хотів передістатися до повстанців).

Поволі ми зживалися з цією зміною, яка до нас прийшла... Але вже устала ця сердечність від хвилі, коли почало рости число комуністів між нашими старшинами і стрільцями, почав один другого боятися, боявся кожний висказувати свої погляди і переконання, один другому не довіряв, бо не був певний, чи про те не довідається комісар, що був тоді паном життя і смерті. Були випадки, що за вживання „пане сотнику“, уважано того, що сказав це слово, контрреволюціонером, його з посади звільнювано і відслано на „склад“. При тім усім більшовицькі агітатори уживали всяких можливих старань, щоби стрільці зробили погром старшин, однак такого випадку не було.

Придніпрянських старшин, що повнили у нас службу, відслано до Балти, але вони всі передісталися до повстанців. Яка ціль була відсилки придніпрянських старшин до Балти, це мабуть останеться загадкою. Рівнож і ті старшини, яких із причини браку посади відслано до Балти, хоч там їм комісарі обіцяли золоті гори, не всі туди їхали, а втікали до повстанців. Згадаю на цьому місці, що більшовицьке командування хотіло всіх наших старшин забрати, а поділити своїх. Цього домагалися таки „наші“, як Порайко, Затонський і ин. Більшовики зпершу хотіли оставити УГА в цілості, не розділювати її по поодиноких своїх дивізіях, хотіли, щоб УГА оперувала на фронті на власну руку, але цьому проєктові перешкодили вище названі панове.

Недалеко нашого району оперували повстанські відділи, під командою полк. Тютюника Юрка, що серед нас тішився великою популярністю і симпатією. Ця повстанська

група довгий час оперувала інтензивно на задах большевиків і підлягала ген. Омеляновичеві Павленкові, колишньому командантові УГА на галицькій території. Група полк. Тютюника стояла на лінії Гайворон-Усте та готовилася до відходу bliще польського фронту. Чи вона мала на меті нас зачіпити, цього ніхто не міг перевірити. На всякий випадок комісарі приказали цілій бершадській залозі повнити полеву службу, створити фронт против повстанців і забезпечити Бершадь перед евентуальним наступом. Заалармовано цілу залозу. Поодиноким сотням видано муніцію. Розіслано розвідчі кавалерійські стежі у всіх напрямках. В місті, головню на греблі, поукладано барикади, на високих домах у вікнах поуставлювано машиніві кріси, по улицах міста почали ходити стежі. Службу, при строгому поготівлю, познено як в день так в ночі. О 8-ій годині вечером забронено ходити без перепусток по місті. До Устя вислано на залозу один більший відділ і одну батерію під командою пор. Мацькова Тимка. Побут цього відділу в цій місцевості не тревав довго, бо повстанці напали на Усте, взяли цілу батерію, разом із обслугою і кіньми в полон, решта стрільців розбіглася. По двох днях повстанці увільнили пор. Мацькова і стрільців, пустили їх на волю, але батерії не віддали. Пор. Мацьків вернув до Бершаді і тут приказав його Струхманчук арештувати, бо підозрівав пор. Мацькова о порозуміння з повстанцями, і велів його відставити до „ревтриб“-у у Балті. Від пор. Мацькова довідалися ми, що у повстанців служить багато Галичан: є там між иншими полк. Стефанів Гнатко і инші.

І ми булиби свідками невинно пролитої крові, наколи-би були на нас напали повстанці. В кождому разі можна було числити, що по перших стрілах ціла залоза була-би перейшла на сторону повстанців, бо як я вже згадав, повстанці серед нас тішилися великою прихильністю.

В першій половині марта настада правдиво весняна погода, дні були соняшні і теплі, болото на дорогах почало висихати.

В дні 16 го марта прибули до Бершаді з Балти Порайко і Затонський на перегляд полків I-ої бригади ЧУСС. Перегляд відбувся на Фльорині під церквою і скінчився дефілядою куринів і відогранням музикою „Інтернаціоналу“.

Вечером відбувся мітинг, на яким промовляли Порайко і Затонський і цей послідний накинувся на наших старшин як на контрреволюціонерів та накликував стрільців до старшинських погромів.

До Бершаді раз у раз приїзджали на підводах різні большевицькі агітатори і привозили з собою ціли маси різних большевицьких часописів і брошур, якими даром кожного обділювали. Треба признати, що большевики показалися справжніми мистцями у пропагованню своєї ідеї. На видніших місцях все розліплювали вони агітаційні малюнки, намальовані в разячих красках, щоби впадали в око переходячих. Розміри цих мальовил були великанські: на них були зображені різні явища з життя буржуазії і нужди пролетаріату. Що правда, як і на цих мальовилах так і на інших оголошеннях, всякі написі були на руській мові, бо української вони чогось не любили уживати на прилюдних місцях.

Близькість пробування повстанців непокоїла большевиків і наших комісарів. Вони боялися, щоби ми часом не знюхалися з повстанцями і не перейшли на їх сторону. По цій причині приказало большевицьке командування, щоби І-ша бригада ЧУСС, що підлягала вже 44-ій совітській дивізії, безпроводочно відійшла на польський фронт. Щоби нам додати охоти, большевики пророкували нам скоре прибуття в Галичину, бо тепер вони готовляться до генеральної офензиви на цілому польському фронті, що вже зібрали багато своїх сил, що їх офензива мусить гарно удатися, що в Польщі вибухли повстання на большевицькому тлі і т. д.

Мене при реорганізації корпусу в бригаду зпершу приділено до технічної сотні, але одночасно з сот. Франком дано мені подорожні документи до Балти. На моє вставлення у команданта бригади полк. Шаманека залишено мене і приділено як технічного референта до 7-го п. п. Але й тут не довго я посидів, бо ком. Струхманчук, переглядаючи цей полк, велів для мене видати знову подорожні документи до Балти. Я намагався остати при своїх за всяку ціну. По довгих переговорах із технічним референтом сот. Вернішом, що був zarazом і командантом технічної сотні бригади ЧУСС, дозволив він мені остати при технічній

сотні, але так, „щоби комісарі про це не довідалися“. Технічна сотня стояла тоді на цукроварні в Бершаді і була занята груженням цукру на залізничні вагони, та готовилася до відмаршу.

Всі полки 3-ої бригади ЧУСС обділено муніцією, доповнено браки оружя, бо кожної хвили мав наступити відхід на фронт.

Бершадські Жиди, які з нами зжилися, почали робити старання у большевиків, щоби ми довго тут осталися, бо побоювалися приходу повстанців; вони виділи, що у нас нема ні рабунків ні насильства, а є лад і порядок, тому вони під нами почували себе безпечними. В цій справі, Жиди вислали навіть депешу до Москви.

Всі полки мали виходити з Бершаді по черзі, після виданої диспозиції, зпершу в район стації Рудниця і там малися завагонувати, послідний мав відійти полк кінноти, який мав за задачу охоронювати цілу бригаду від сторони повстанців. Богато тоді втікло наших старшин і стрільців до них.

Скінчивши груження цукру, технічна сотня почала завагоновуватися. День був хмарний і холодний. Вагони вузькаторівки, в них повно бруду і свинства. До них гружено також сотенні коні і худобу. О 6-ій год. поп. наступив відїзд. Дорога тревала цілу ніч, заки ми прибули на стацію Рудницю, де все мусілося перегружувати на широко-торові вагони. Тут припоручено мені нагляд над саперським складом. Ніч з 24 на 25 го марта була дуже холодна. Тої ночі проїздили через Рудницю різні військові транспорти в сторону Жмеринки; рух був великий. Тут прилучено до транспорту технічної сотні і кінську лічницю. Над раном 26-го прибув на залізничу стацію Жмеринка. В Жмеринці затягнули нам транспорт далеко від стації між якісь інші транспорти, де було повно болота. Цілий день падав дощ.

В Жмеринці ждали ми на нашу чергу до відїзду, бо богато інших транспортів стояло на торах. В дні 28-го марта о 6-тій год. вечером виїхали ми зі Жмеринки і на другий день приїхали на стацію Козятин. Весь час дороги не було жадних пригод.

На стації Козятин крутилося повно червоноармійців,

залізничі урядники, по більшій часті Жиди, послуговувалися лише руською мовою.

Тепер ми стали свідомі, що ми знаходимося між більшовиками...

Того-ж дня о 9 ій год. вечером прибула технічна сотня на залізничу стацію Бердичів.

Таким робом я знайшовся другий раз у цьому славному місті, але за іншого режиму...

Всі тори були заповнені транспортами з воєнним майном. Наші полки вже були відійшли на позицію за Чуднів. Технічну сотню перетягнуто у вагонах на цукроварню в Бердичеві, де вона заквартирувалася. В місті містилася команда 44-ої совітської стрілкової дивізії, а також і команда 1-ої бригади ЧУСС, при Білопольській вулиці, або як її більшовики прозвали, Лібкнехта. Команду нашої бригади провадив сот. Білінкевич. По двох днях перейшла команда бригади до Чуднова, а в Бердичеві осталася наша стаційна команда і переходовий відділ. На вулицях міста повнила службу більшовицька міліція. Тут була і давала „представлення“ їхня черезвичайка, або „чека“. Квартири тяжко було дістати, бо тут було повно більшовицьких урядів, як військових, так і цивільних. Від усякого рода комісарів на вулицях аж кишіло, а всі семітського походження, з орлиними носами. На склепах написи виключно на руській мові, всюди почуєш лише руську мову. Християн мало було видно. Тут і там проходили наші стрільці і старшини, які дуже відрізнялися від червоноармійців характеристичними шапками і чисто удержуваним одностроєм. В обізі були урядово приримані совітські гроші і керенки: інших власти заборонили приримати, але поза їх плечима дуже радо приримали Жиди і селяне гривні, які тоді дуже високо стояли і за ними був великий попит.

Дорожнеча на совітські гроші була дуже велика. І так пр. фунт солонини на совітські гроші стояв 600 рублів, фунт хліба 150 рублів, а ті артикули на українські гривні можна було дістати о 300% дешевше. Давався відчувати великий брак соли і нафти і за них плачено грубі суми. За підбивання цін нераз карали більшовики спекулянтів карою смерти, а всякі вироки оголошували на прилюдних місцях. В місті стояла також школа „красних коман-

дірів“, яка складалася з самих молодих хлопців. Їх можна було дуже часто стрінуги на місті, як і йшли, або вертали з вправ. При Данилівській вулиці містилася інтендантура I-ої бригади ЧУСС, якою управляв пор. Онуляк Орест. На залізничному двірці стояв загрузений харчевий склад нашої бригади. Між Бердичевом і Чудновом усе обігала санітарна летучка, всі висилки ранених і хорих; її командантом був сот.-лікарь д-р Щуровський Володимир. Залізничні тори були все заповнені вагонами з усяким воєнним майном. Залізничний рух був обмежений і неправильний, бо не було чим опалювати паровозів. На стації стояв один ешалон, де містилася печатня, до якої вступ був строго зборонений; там печатали банкноти і різні часописи. На всіх вагонах були поналіплювані всякого рода афіші, з відповідними дописками, яких зміст був тенденційно спрямований против буржуазії, польської шляхти і попів. Наші частини обділювано все різними агітаційними брошурами і часописами, між иншим і „Червоним УСС“, в якому багато писалося про політику Петлюри, Петрушевича, як запродавців України, і т. и. На двірці була большевицька команда двірця, але там урядовали, як і всюди, на руській мові. Стільки урядів і команд як у большевиків, мабуть ніде нема; різні „ревкоми“, „губревкоми“, „совнархози“, „снабжение“, „секретное отделение“, як вони прозвали звісну „чека“ і т. д. а всюди повно комісарів із „орлиними носами“, семітського походження. Кождий комісар був краще одягнений чим не один „буржуй“ в часі мира; його груди прикрашувала комісарська червона пятараменна зірка, на срібній, або золотій гравіатурі. Супротив Галичан вони відносилися про око досить чемно, але ніколи нам не довіряли. Дуже дenerвувало большевиків, що повстанецький рух щораз більше поширювався.

При тім усе повстанці зривали шини на залізничних шляхах, висаджували мости, головно на головній лінії, що веде до Києва, через що дуже часто комунікація була довший час перервана.

При дорозі, що веде з міста на цукроварню, стояла тюрма. Це був одноповерховий дім, обведений високим муром. Мені розказували самі червоноармійці, що там так багато сидить арештантів, що нема де порушитися; там

сиділо багато української інтелігенції, бувших старшин і козаків Армії УНР, селян, не бракло для людського ока і Жидів, все запроторене сюди за „петлюровщину“, контр-революцію, буржуазію і т. д. Нераз, проходячи тамтуди, чув я, як ці мученики співали українські пісні, навіть чув я, як співали „Ще не вмерла Україна“, але їм цю пісню „хтось“ перервав... А скільки їх по ночах розстріляно, а відтак нишком трупів із тюремного подвіря вивезено, це останеться на все тайною, це буде не перший і не останній зразок української мартирології...

Правду сказавши, тяжко було тоді на душі, якось тісно, а душа рвалася чим скоріше видобутися із цього пекла. От, щоби чим скоріше дістатися в Галичину, прогнати звідтам ворога, а тоді свобідніше відітхнеться. Але на сповнення цього бажання нескоро заносилося, бо большевики не приготувалися на офензиву. І доки ми тут останемося... Така пречудова весна, до якої ми всі прикладали наші найкращі надії скорого прибуття між своїх, снували пляни на будуче... Всі були розчаровані такими обіцянками, які нам давали большевики при відході з Бершаді і через весь час нашої дороги до Бердичева.

В технічній сотні роздано стрільцям і старшинам червоні зірки до пришпилення на шапках. Виплачено також льон, який для стрільця виносив 800 рублів у місяць, а старшинам, після їхнього приділення, найвище 4200 рублів. При сотні заснував сотенний комісар С... комуністичний кружок, „комячейку“, а також бібліотеку, комуністичного змісту. Добре, що комісаром був старшина УГА, а колиб інакше було, може не один із нас попав-би туди, „де чорт добраніч каже“... Сотню відвідав бригадійний командант сот. Білінкевич на сам Великдень і мав до стрільців промову. Пробувши свята на відпочику на цукроварні в Бердичеві, відїхала технічна сотня в дні 7-го квітня до Чуднова до напрари залізничного мосту на ріці Тетерві. На кілька днів перед відходом улаштовано для старшин низку викладів із технічної області, а по кількох лекціях, мусілося їх перервати, бо сотня відїйшла на роботу. Я остався на стації в Бердичеві разом із саперським складом, над яким нагляд мені припоручено. Цей склад прилучено до бригадійного складу, а людей віддано на стан до цього складу.

В перших днях квітня вислано мене до Чуднова для зняття берегів ріки Тетерви, щоби відтак можна було побудувати другу оборонну лінію. Це вказувало, що більшовики до наступу не готовляться, бо навіть свої сили стягнули з фронту, зпід Чуднова і тому I-ша бригада ЧУСС мала дуже широкий фронт до обсади. Я був тоді наочним свідком перегляду курнів I-ої бригади ЧУСС командантом XII-ої сов. армії. Перегляд відбувся в Чуднові і випав надсподівано гарно, з чого був цей командант дуже вдоволений. З ним прибуло тоді кілька інших штабовців армії. По перегляді бригадний командант Баран Михайло, був. сотник УСС-ів з р. 1914, що в грудні т. р. попав у Карпатах у російський полон, мав до всіх промову, в якій взивав „товаришів“ до витревання на своїх місцях і т. и. Дуже разило нас, що команданти бригади так дуже часто змінювалися. Після промови відбулася дефіляда перед командірами, які підносили оклики на честь дефілюючих відділів.

Моя праця тревала три дні. Я квартирував у ці дні на селах і мав нагоду почути нарікання селян на більшовиків, які тут стояли на позиціях цілу зиму. Більшовики все їм забрали і теплу одіж і хліб. Головно далися в знаки селянам тарашанський і богунський полки, які якраз тоді були кудись відти відійшли, а їх місце зайняли наші частини. По селах над Тетервою стояли наші батареї. Селяне були з нас вдоволені, бо знали, що Галичане не комуністи. На фронті панував зглядний спокій, були лише перестрілки стеж. На стації Чуднів стояв більшовицький броневик, з якого червоноармійці острілювали польський літак, але все без наслідків. Направа залізничного мосту на Тетерві йшла дуже поволі, бо більшовики не мали ні матеріялу ні фаховців. З другого боку приїздив часто польський бронепоезд зі стації Романів.

Позиція з нашого боку йшла тоді біля Мирополя, який переходив часто з одних рук до других, дальше здовж річки, що пливе через місточко Романів, а дальше тягнулася на північ лісами. Полки I-ої бригади будували самі укріплення і закладали дротяні загороди. Коли я мав вертати по виконанню роботи до Бердичева, прибув на стацію Чуднів новий бронепоезд із назвою „Шауман и Джепардзе“. Це був дійсно твір військової технічної штуки. Він складався

з паровоза, двох возів, на яких були приміщені по дві гармати і по шість скорострілів. Як паровіз, так і ці два вози були окриті сталевною бляхою, 3 сантиметри грубою, відтак помальовані яснозеленою краскою. З переду і з заду були причіплені по дві льори, на яких були поукладані запасові шини. Хід броневика був дуже тихий.

Майже весь час примістився я на квартирі на цукроварні, де мешкали також урядники Українці цієї цукроварні. Вони мали своє товариство, аматорський кружок, який що неділі давав вистави у власній концертній салі. В Бердичеві грала також якась артистична трупа в міському театрі на різних мовах. Кожде представлення кінчилося з засади мітінгом, бо це було у большевиків в моді: як тільки де збереться більший гурток людей, зараз комуністи роблять мітінг.

До кожної горожанської служби приймали большевики лише таких людей, що належали до комуністичної партії, тому не дивниця, що всі місця заняли Жиди і руські, бо Українці нерado вступали до такої партії.

У своєму урядованню завели большевики час о 3 год. вчаснійший від середньоевропейського.

Як старшини чи командіри, так і стрільці діставали однаковий пайок харчів і з одної спільної кухні мусіли всі побирати. На пайок ішло денно: 100 грамів мяса, 500 грамів хліба, пару грамів цукру, кави або чаю, дещо ярини. Можна ще сказати, що в порівнанню з кухнями по большевицьких частинах харч у нас, хоч скупий, але бодай чисто був варений.

Часто бував я в близьких Ришківцях, де осеню стояла б. 3-тя бригада. В школі аматорські кружки давали українські вистави, на яких я часто бував. Селяне ворожо успособлені були до большевиків; ждали приходу українських властей. Вони чули, що з польською армією іде на Україну Петлюра. В Ришківцях був я також другого дня Великодніх Свят у гостині в управителя школи, де застав я і от. д-ра Гірняка Никифора, який був приділений до штабу 44-ої сов. дивізії для звязку. Тоді була гарна, весняна погода і було дуже тепло.

Ще вернуся до цього, як большевики відносяться до церковних церемоній і звичаїв. Їхні власти були навіть заборонили в часі утрєні дзвонити, хотіли навіть замкнути

церкви, але побачивши, що міщане і селяне станули рішучо проти таких розпорядків, большевики відкликали свої за-
раджання. В часі великого тижня бував я по тутешніх цер-
квах, які дуже чисто удержувані, головню т. зв. Божі гро-
би є дуже гарно пристроєні. До церков ходило тоді також
много червоноармійців і били в церкві поклони. Проти по-
пів большевики були дуже зле настроєні, бо вони їх ува-
жали головними пропагаторами контрреволюційних струй.
Попи зі страху перед арештованням не проголошували на-
віть жадних проповідей. Великодних Свят не справляли то-
го року так щедро, як іншими роками, бо не було з чого.
Так мені тоді казали... Є тут звичай, що у воскресну неді-
лю, після Служби Божої всі взаємно цілуються і складають
собі желання.

Як між українською інтелігенцією, так і між свідомій-
шим селянством було велике пригноблення, однак усі жи-
ли надією на зміну на краще...

Дня 19-го квітня покликано мене з саперським скла-
дом на стацію Чуднів, щоби могли полки скорше побирати
технічний матеріал для будови укріплень, але в дні 22-го
квітня відослано мене знову до Бердичева для полагодження
відбору і доставки технічного матеріалу від большевицького
„инженерного снабження“. В тому складі було багато мате-
ріялу, що большевики відобрали від українських військ, які
в осені минулого року відступили з України.

По всіх галицьких частинах переведено в той час ви-
бори депутатів на зїзд до Київa, що мав відбутися в дні
20-го квітня 1920 р.

Бригадйним наказом, старанням команданта бригади
Барана, звільнено всіх полевих духовників із посад „учите-
лів“, бо Баран посуджував їх о контрреволюцію. Всім ви-
дано подорожні документи до полевого штабу ЧУГА в Ки-
їві. Таким розпорядком стрільці не були вдоволені, бо всеж
таки стрільці любили наш обряд і бажали, щоб убитих
хоронили свої священники; вони навіть були внесли протест,
який, як зачував я, комісарі знищили.

Погода весь час була на причуд гарна: природа устро-
їлася в зелень.

На фронті що-раз то більше змагалася стрілянина.
Діяльність розвідних стеж ставалася що-раз то живішою,

як зі сторони нашої, так і польської. Часті появи польських літаків над цілим фронтом і Бердичевом віщували, що в недовзі розпочнеться польська офензива. З літаків кидали польські летуни на Чуднів і Бердичів дуже часто бомби і різні проклямаційні відозви до червоноармійців, в яких польська команда армії взивала до переходу на польську сторону. З фронту почали приходити вістки про втрати з одної і другої воюючої сторони, та що по польській стороні стоять проти нас українські відділи, зорганізовані Петлюрою. Це останнє нас усіх застановило, бо ми не мали жадних відомостей про наше заграничне положення. Жадні часописи до нас не приходили, в нас був брак організації. З цієї причини, що проти нас стоять українські відділи, почала в I-ій бригаді ЧУСС поширюватися дезерція до повстанців. В кождім майже наказі команди бригади можна було прочитати таке: „...ху віддалився самовільно від своєї частини, забравши з собою коня. Хто о нім щось знає, нехай донесе о цім команді бригади ЧУСС“. Очевидна річ, що ніхто не доносив, бо покинувші бригаду пішли до повстанців.

В неділю 25-го квітня 1920 р. приїхало до Бердичева кілька наших старшин із Києва і розказали нам, що в Києві большевики розоружили і приарештували всіх галицьких стрільців і старшин, а навіть і полевий штаб ЧУГА. Причиною цього мала бути зрада 2-ої і 3-ої галицької бригади, які зірвали з большевиками, обернули оружя проти них і перейшли на польську сторону.

От і вже є готова нова зрада Галичан по раз третій...

Ця вістка скоро обігла ціле місто, але на фронт не дісталася. Ми були приготовані, що большевики зроблять з нами тут таке, як у Києві. Ми були обережні, хоч знали, що большевики біля Бердичева не мають великих сил, але у них все можливе. Вони почали стягати до Бердичева свої сили, але їхньому намірові перешкодила польська офензива, яка почалася досвіта 25-го квітня, і під напором польських військ подалися полки нашої бригади ще того дня на ріку Тетерву. Поляки оперували головно кіннотою. Почався наш відворот на цілій лінії. Поляки зайняли другого дня Чуднів, наші стрільці хоробро відстрілювалися, але

стративши всякий звязок, почали в неладі відступати. Почалася нагла евакуація поодиноких стацій: Чуднів, Михайленки, Демчин, все пакувало на Бердичів. В понеділок біля полудневих годин уже не було жадного фронту, Поляки мали отверту дорогу до Бердичева тоді, коли по військових большевицьких командах ще урядували... Большевиків навіть ніхто не поінформував, що на фронті фатальна ситуація: вони не мали навіть часу вивезти все майно. Щойно в останній хвилі большевики зорієнтувалися, що біда. На місті повстав переполох не до описання. Паковано на лоб на шию. Над містом кружляв польський літак. Все тікало в сторону залізничного двірця, який стояв переповнений. Тоді всі почали утікати в сторону Козятин. Евакуація на двірці ішла пиняво, бо не було багато паровозів і палива. Всі стали свідомі, що Бердичів оточений; Житомир і Козятин зайняли Поляки.

Була 3-та год. поп. За містом вже чути крісову стрілянину. Треба рішатися... остатися в Бердичеві. Ріжні думки, як стріли прошибають мов. Що буде дальше... Чи добре я зроблю... Двох гадок не повинно бути, або сюди, або туди. На дворі горячо, сонце пражить; я був тоді в себе на квартирі в цукроварні. Питаюся господарів потихо, чи можу у них остатися. Вони боялися, а тут ще большевики крутяться по подвірю. Приходять знакомі старшини з таким наміром до моїх господарів, що й я. Треба шукати криївки, щоби перебути критичний час... Ідемо дорогою по притюрму в сторону залізничного двірця. Над головами кружляє польський літак і острілює з машинового кріса наші обози, що в переполосі їдуть на Білополе. На підводах їдуть стрільці. Туман порошу підноситься в гору. Серед такої метушні прийшов я на стацію до бригадійного складу, щоби засягнути інформації. Командант складу сот. Налуковий каже, що склад стоїть II-гий на черзі, а тут нема ні паровозів, в Козятині Поляки і от уже острілюють місто шрапнелями і будуть стріляти на дворець. Сконстатували ми, що ситуація безвихідна. На двірці стоїть большевицький бронепоезд і починає стріляти. Показалася „школа красних командірів“, які ішли обороняти місто. Дорогою попри залізничний шлях ведуть арештантів, багато з них утікає, всі потратили голови. Тою дорогою утікають

большевицькі комісарі на підводах, утікають так, що гублять всякі річі.

Була 6-та год. поп. На дворець починають падати польські гранати. Все звідси втікає, бо тут дійсно небезпечно стояти. Бронепоезд відступаючи відстрілюється. З „Лисої Гори“ почала стріляти в сторону двірця польська піхота. Кулі свищують, дзенькочуть, як пчоли.

Я стояв із кількома старшинами в саді біля двірця. В тім все затихло... Ми поховалися на квартирі, в одних хазяїв. Позамикали двері. Нас було тоді щось 16 чоловіка.

Вже сонце почало заходити, як до міста почали вступати польські відділи, які пізнім вечером обсадили залізничий дворець Бердичів; їхня розстрільна була розложена на горбах, за залізничим шляхом. Це були відділи армії Ридза-Сміглого. Від сторони Козятина доходили цілу ніч відгуки великої стрілянини. В Бердичеві панував спокій, коли тимчасом цивільні люде весь час виносили з вагонів полишене большевиками всяке добро, як муку, цукор і т. и.

Нас зібралось на одній квартирі 18 старшин і стрільців. Насамперед ми почали себе розоружувати; всяке оружа і муніцію понижили, а відтак почали переглядати свої наплечники. Не все хотілося нам брати з собою. На всякий випадок ми забезпечилися в білля, взявши на себе по дві пари. Пізно в ночі, коли вже почало розвиднятися, ми урядили ще послідний „мітінг“, що остаточно зробити: рішили ще зрана зголоситися в польській команді, наколи не буде української.

Ніч була дуже гарна. Часто виходили ми в садок, для покріплення свіжим воздухом, бо в комнаті панувала задуха. Це робилося дуже обережно, щоби польські жовніри не підглянули. Непевність, що з нами може статися, наколи попадемо в польський полон, а при тім пониження, тюрма, неволя, це все трівожило душу. Ані спати, ні їсти не хотілося, а зі зденервовання багато курилося і тому в комнаті було наче в димарі. З початку я не здавав собі справи, що я попадаю в польський полон, бо мені ще ніколи не приходилося бути в неволі

На дворі почало розвиднятися, заповідався теплий день і ми почали виходити з хати: всі почували себе помученими і невиспаними. Поволі починаємо пакуватися

і затягати на себе наші наплечники. Вихід ми почали відкладати з годину на годину і це протягнулося до 10-ої передполуднем дня 27. квітня 1920 р. Ми вийшли на вулицю Семенівську і пішли двійками, в порядку. По дорозі стрічали польських жовнірів, але вони нам нічого не говорили, мабуть не знали, що це за відділ. Щойно коли ми скрутили на Данилівську вулицю, де стояла їхня команда, почали на нас нападати, кричати, називати послідними словами, грозили крісами, а навіть почали відбирати від нас наші клунки. Нас запровадили до команди 7-ої сотні 66-го п. п. Тут почалися для нас правдиві муки. Нас припроваджено до одної салі, де в присутності одного польського старшини почато нам поодинокю відбирати всякі річи, не зважаючи на це, чи вони приватного походження, чи ні. Тут наслухалися ми всяких епітетів. Конець кінців нам відобрано все, одяг, гроші; ми осталися тільки в однострою, Це роблено на приказ старшини, який кращі і вартнійші річи забирав для себе до кишені, а решта, як він це говорив: „пуйдзе для компанії“. Одним словом поведення польських жовнірів і старшин із нами як полоненими було в великому степені некультурне. Мені прим. забрав польський старшина навіть українську відзнаку тризуб, говорячи: „те вшистке большевіцке одзнакі тшеба їм забераць“.

По большевицькій душевній неволі прийшла польська неволя: дні були страшні, нам грозили розстрілом, вечерами виводили нас на вулиці міста, а дорогою нападали на нас польські жовніри і відбирали від нас те, що у нас осталося. Тому не раджу я особисто нікому попадати в польську неволю...

* * *

Картини говорять... Холодом проймає, коли згадати те все, що ми пережили і чого були свідками на Великій Україні. Тим паче це страшніше, що наша армія пробувала весь цей час, будь-що-будь, на своїй, не чужій землі. Тяжко засвідчила вона своє пробування на Великій Україні: вона оставила на всіх полях битви і кладовищах десятки тисяч найкращих своїх героїв!... По цілому Правобережю, по різних місцевостях, як Бар, Жмеринка, Винниця, Немирів, Тульчин, Київ, Літин, Лeticів, Проскурів, Бершадь, Шпиків, Камянець, Одеса і ин., там, на кладовищах спочило на віки 40.000 найкращих синів галицької України! Невіджалувані втрати!... Ніким неоплакані лягли вони не від куль на полі слави, а від п'яного тифу. А відтак по тифі прийшли розстріли Галичан по різних большевицьких, концентраційних таборах, „чека“, а також і сьогодні багато галицьких Українців коротає свій вік на далеких Сибірі, не згадуючи вже про різні Домбя, Вадовичі, Тухолі...

Де-ж шукати причини і початку цієї страшної трагедії УГА? Трагедія УГА почалася з цією хвилиною, як наші війська опустили Львів, а це, що УГА перебула на Великій Україні, це вже був сам епілог трагедії. Бо легше втратити і віддати в руки сильнішого ворога якусь вартнішу річ, чим назад від нього відобрати. УГА, полишивши Львів, втратила великі склади воєнного матеріалу, який є необхідний до ведення війни, а який годі було їй дістати з закордону по причині відтягтя її від заходу.

УГА по переході її з галицької України за Збруч, вже від першої хвилини находилася в великих недостатках і браках. Це було причиною, що УГА, хоч прогнала була большевиків аж за Дніпро, мимо цього все находилася

в критичному положенні і їй все грозила неминуча катастрофа, чи нині чи завтра, бо ніхто не журився про її будучність.

Хто поносить вину цієї трагедії, оставляю осудови історії...

До катастрофи УГА причинилася також і Антанта, а передовсім Франція, в якій всемогутність ми вірили наче в Бога, від якої ми все надіялися помочі, а радше мирного розв'язання польсько-українського спору. Наші надії на Антанта показалися обманом. — Франція, а властиво ціла Антанта, хоч змушувала нас до перемир'я з Поляками, робила що інше. Вона давала нашим ворогам матеріальну і моральну поміч, а нас лише потішала. Політика Антанти супроти нас оказалась злобною і дволичною. Ці всякі місії, висилані до нас, це були радше шпіони, з якими належало поступити так, як приказує воєнний час. Дперва, коли катастрофа для УГА оказалась неминучою, позникали всякі антантські місії, а наше закордонне представництво почало свою роботу за кордоном (виїзд д-ра Лозинського і бл. п. полк. Вітовського в квітні 1919 р. за кордон), але це вже було за пізно, бо огонь вже сильно розгорів. Поляки дістали велику поміч із Франції, проти нас почала оперувати добре вишколена армія Галлера, а знов УГА мусіла відступати за Збруч.

Але й на Великій Україні віра в Антанта у нас не погасла. Галицькі полки, щоби скинути з себе підозріння у Антанти о большевизм, зараз удалися в бій з большевиками, проганяючи їх майже з усього Правобереж'я. А тим часом за плечима Галицької армії Поляки продовжали далше, але без бою свою політику... маніфестуючися перед світом, що вони проганяють большевиків. Але і на Великій Україні Антанта не уділила УГА найменшої помочі, хоча вона знала, що ця армія стоїть муром перед большевицькою навалою і охороняє Захід перед заливом. Рівнож і від Директорії Української Народньої Республіки УГА майже нічого не дістала, бо її армія також боролася з недостатками. Не сповнила ані в части того приречення Директорія УНР, яке висказав гол. от. Петлюра у своєму маніфесті „До Братів Галичан“, на якого просьбу УГА перейшла на Велику Україну в допомогу придніпрянській армії. Однак при

добрій господарці і адміністрації могла Директорія багато вчинити, бо вона розпоряджала великанськими сумами; можна було спровадити з закордону муніцію, обуву, одяг, санітарний матеріал і те все, що є конечне для армії. Лише в тім часі, коли УГА пробувала на Великій Україні, могла Антанта при добрій волі багато вдіяти для розв'язки східного питання. Але Антанта взялася за розв'язку цього питання блудною дорогою. Замість спомагати національні війська, стоячи на плятформі самоозначення народів так, як це сказав Вільзон, вона спомагала ті війська, які йшли на Україну виключно в імперіялістичних цілях. Колиб Антанта була держалася іншої політики, булаби заощадила собі коштів і східне питання давно було-би розв'язане. Бо на Україні запанує тоді справдішній мир, коли на ній правитимуть круги, які стоятимуть виключно на національнім ґрунті, і правительство, якому лежатиме добро народа на серці. Інше правительство на Україні не устоїть, а всякі повстання причиняться до економічної руйни, на чім терпітиме торгівля з закордоном, бо Україна це європейський шпихлір. А що Антанта трималася блудної політики, це показалося недавно. Спомагаючи ворогів української державності, які вели також в імени Антанти війну з большевиками, як Денікін, Колчак, Юденіч, а врешті Врангель, Антанта дала великанський воєнний матеріал у руки таких чинників, які під подувом малого вітру розліталися, полишаючи його в руках большевиків. Лише фальшива політика Антанти заплутала нерозв'язане досі східне питання на не обмежений час.

Нас, галицьких Українців називають наші придніпрянські брати зрадниками, що ми получилися з ворогом України — Денікіном. Мені здається, що найбільше горлають ті, котрі в осені 1919 р. сиділи собі дуже вигідно по теплих хатах, орудували як хотіли державним майном, здалека від фронту, котрі взагалі не хотіли мати нічого спільного з фронтом, а тут нагло прийшлося їм кидати теплу хату і всякі вигідні посади, виходити на дощ, бо денікінці наступали. Чому тоді так багато сиділо старшин за фронтом, коли вся українська армія потребувала негайної помочі і проводу?... Не знаю впрочім, що сказали би нам придніпрянці тоді, колиби перемир'я з Денікіном було заключене

з обома українськими арміями, а це з УГА і придніпрянською? А що стремління до цього було зі сторони Директорії, це всім добре відоме. А чи зречення галицької України гол. от. Петлюрою і Директорією У. Н. Р. в користь Польщі в цей момент, коли галицька армія змагалася на фронті, не можна назвати зрадою? Хто-ж перший потоптав універсал злуки всіх українських земель, цей універсал, який святочно проголошено на Софійській площі в Києві в дні 22-го січня 1918 р.? Стан УГА в другій половині жовтня 1919 р. був такий страшний, що вона по причині хоріб okazалася небоєздатною і їй грозила неминуча загибель. А помочі ніде не можна було тоді найти. Про який-будь відворот подумати було неможливе; кожної хвили грозило оточення ворогами, а впрочім куди було відступати, коли хотілося ратувати цілість армії, а радше хорих стрільців. Що НКУГА почала переговорювати з армією Денікіна в той час, коли вся армія була хорою, це було таке зрозуміле і природне, як кожний хорий, котрий чується близьким смерті, кличе на ратунок першого ліпшого лікаря без огляду, чи цей лікар у даний момент є навіть його ворогом. Переговори придніпрянської армії з Денікіном не довели до нічого, але кажуть, що гріхом є не тільки вже поповнене зле діло, але гріхом є також і це, коли мається намір поповнити зле діло. Хоч УГА увійшла в союз з Денікіном, однак ніхто з її членів не поповнив щось проти української ідеї, кожний знав, що був це час переходовий, а навіть в цій часі галицька армія прозвала себе для окремішності „Українською“, маніфестуючися на дальше синьо-жовтими відзнаками і українським тризубом. Нас галицьких Українців посуджують придніпрянські Українці о русофільство. Хто слідив за українським рухом у Галичині перед війною і в часі війни, цей буде зовсім іншої думки. Українські Січові Стрільці, що воювали з руськими військами, а відтак оснування Січових Стрільців Галичанином от. Коновальцем у Києві, чи це не заслуга галицьких Українців? А хтож перший проголосив злуку Галичини з Великою Україною, як не Національна Рада в Станиславові в дні 3-го січня 1919 р?

Що-ж нам осталося в нагороду за наші змагання на Великій Україні? З великим майном ми перейшли на Велику Україну в дні 16-го липня 1919 р. Обідрані і здесятковані

відти вернули... Але ми маємо це вдоволення, що весь час нашого пробування на Великій Україні ми все тішилися серед широких мас народа великим довірям і пошаною, як добре зорганізована національна армія, якої організація заховалася до останньої хвилини, а дальше, що ми вспіли заціпити між селянством національну свідомість, яку тепер не знищать вороги України. Ми маємо це вдоволення, що на нас ніколи не нападали і нас не рабували селяне, навіть в таких хвилях, коли ми були змушені злучитися з нашими противниками, коли на інші армії повстанці все нападали. Ми маємо це вдоволення, що де ми вступали, нас селяне витали, а відки відходили, жалували за нами, бо ми все стояли на сторожі права і порядку. А ці могили наших героїв прикрашуватимуть мужицькі руки квітками. Над ними співатиме народ ці сумні й тужні пісні, що їх співали наші стрільці, як ішли до бою.

Авреолею слави оповита У. Г. Армія не існує на Великій Україні, але її воєнні подвиги у визвольній боротьбі записані нестертими буквами в історії України. І хоч може вона не сповнила як слід свого завдання, всеж таки муситься тямити, що УГА боролася від першої хвилі свого заснування, змагалася серед недостач, окружена в чотирикутнику ворогами, відтята від світа, мусіла улягти вкінці пошестним недугам. Лишена політичного проводу, почала переходити „з рук до рук“ і це останнє поклало кінець її існуванню.

На трагедії Українсько-Галицької Армії вчитимуться українські політики, як належить братися до будови Української Державности, щоб уникнути як найбільше жертв в одиницях народа, дивитимуться очима все вперед, предвиджуючи заздалегідь все всякі можливості і обеднання всіх верств і партій народа, стремітимуть все до одної Великої Мети, маючи на увазі, що всякі внутрішні роздори в народі — це скріплення сил ворога. Лише в обеднанню всіх сил народа можна покласти трівкі основи, на яких можна збудувати: одну, соборну, незалежну українську державу.

ЗМІСТ.

	СТОР.
I. Останні дні на Галицькій Україні. Перехід за Збруч	1—10
II. Похід на большевиків, боротьба з армією Денікіна, перемир'я і договір	10—33
III. В союзі з Денікіном	34—59
IV. Перехід до большевиків	59—81
* * *	82—86

Прошу всіх Вн. Читачів ласкаві замітки і спостереження пересилати на мою адресу.

Видавець.

Українському Громадянству до відома!

Пускаючи в світ сю першу книжку, повідомляю, що рівночасно почав я печатати, як нашій молоді так і широкому загалові конче потрібну книжку Франца Ферштера (160—200 сторін) під заг.:

„Життєвий провід“

переклад з німецького (Lebensführung) Юрія Кміта.

Цей твір великого німецького вченого і громадянина мусить прочитати так педагог, священник і кожний інтелігент, як батько і мати родини, не виключаючи і селян, бо там найде раду і вказівку, як має виховуватися молодь, щоби стала здоровими, діяльними і чесними членами суспільності. По так довгій воєнній лихоліттю й занепаді суспільної моралі ся книжка є вельми на часі.

Далі лагодиться до печатання дуже цінна і українській суспільності цікава книжка Франца Ферштера (около 100 сторін) під заг.:

„Ідея державности“

• в перерібці Юрія Кміта.

В ній найде читач пояснення, як має виглядати трівкий і здоровий організм держави, збудований на почуттю права і обовязку чесного і карного громадянина.

В передплаті обі повищі книжки коштують Мп. 280.

(Передплату приймає танож книгарня Н. Т. ім. Шевченка.)

Замовлення і гроші просять пересилати на нище вказану адресу.

Вскорі появиться загальновідомий календарик на 1922 р.

„РУСАЛКА“

в мініатурному кишеновому форматі.

Адреса для замовлень і передплати:

А. Окпш, Львів, вул. Кадецька ч. 4.